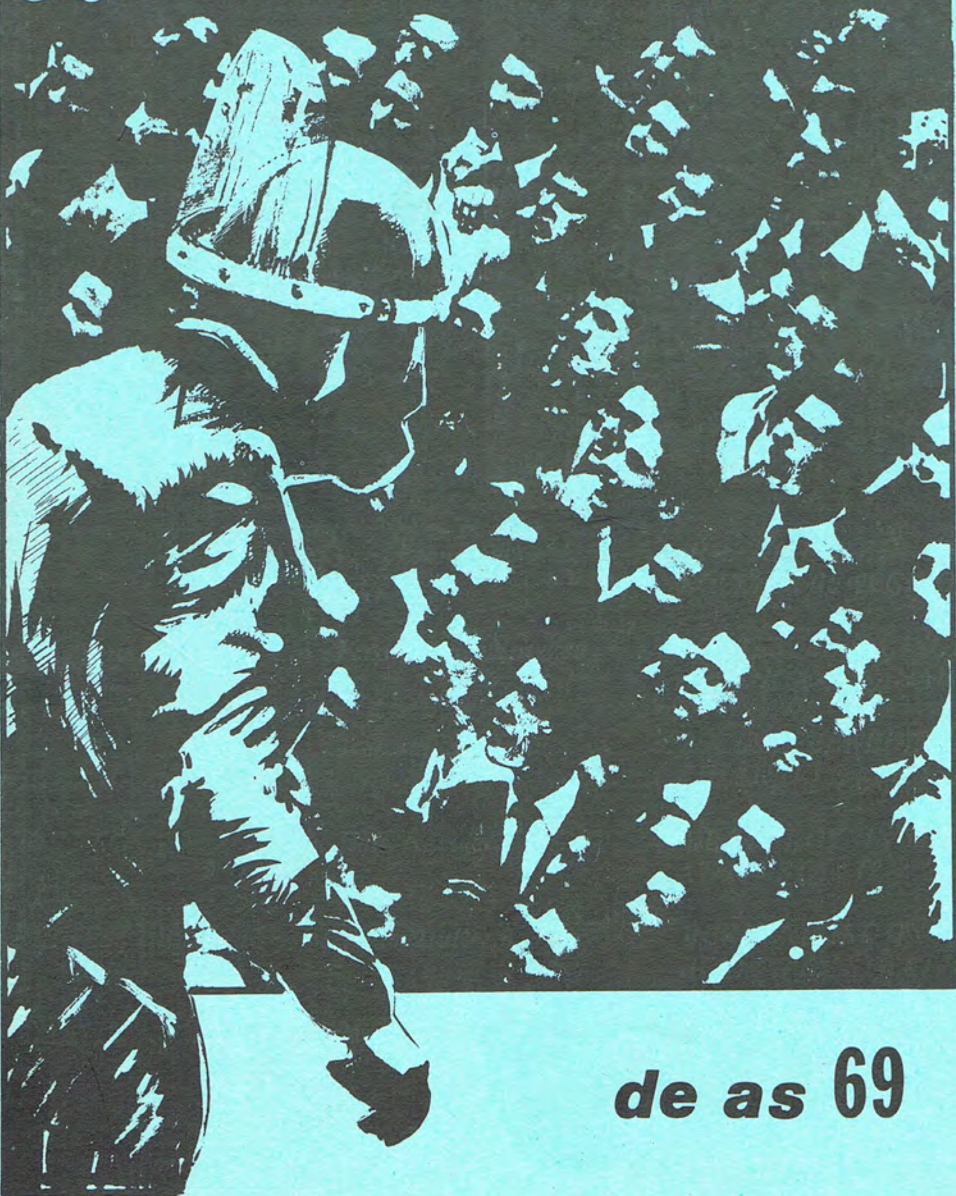
nieuwe SOCIALE BEWEGINGEN

de as 69

de AS

anarcho-socialisties
tijdschrift

Nr. 69 - dertiende jaargang - januari/maart 1985

De AS verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

Jaarabonnement f. 19,50, buiten Benelux f. 25,50.
Bestelling door storting op giro 44 60 315 van Stg. De AS, Moerkapelle.

Adreswijzigingen bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postkode.
Reklamering met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie

Nieuwe abonnementen gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling.

Redaktie-adres: postbus 35061. 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

Redaktie: Cees Bronsveld. Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Simon Radius, Hans Ramaer.

Omslagontwerp: Detlef Greinert.
Verder werkten mee: Ferd.. van der Bruggen, Peter Engelman, Manja en Jan Vlasveld (ill.)

ANTON CONSTANDSE OVERLEDEN

**Bij het ter perse gaan van dit nummer bereikte ons het bericht dat Anton Constandse op 23 maart aan een hartaanval is overleden.
Hij was 85 jaar. Constandse heeft ruim tien jaar deel uitgemaakt van de redaktie van De As. In een volgende aflevering schenken wij aandacht aan zijn betekenis voor het anarchisme in Nederland. Enkele dagen voor zijn dood legde hij de laatste hand aan de aktuele brochure "De paus in Nederland, een ongewenste gast". (Uitgave De Vrije Gedachte, postbus 1087, 3000 BB Rotterdam; f. 7,60 incl. porto op postgiro 4160018 van Uitgeverij D.V.G. te Rotterdam.**

HOE "NIEUW" ZIJN DE NIEUWE SOCIALE BEWEGINGEN?

Cees Bronsveld

In vrij korte tijd is, zowel in Nederland als in andere westerse landen, de term 'nieuwe sociale bewegingen' een veel gebruikt begrip geworden ter aanduiding van bewegingen als de kraakbeweging, de vrouwenbeweging, de vredesbeweging en de milieubeweging, om er slechts een aantal te noemen.
In Nederland was, als ik het wel heb, de redaktie van het marxisties georiënteerde welzijnswerkerstijdschrift **Marge** *in december 1978 de eerste die het begrip in een specifieke betekenis hanteerde.*

Helemaal toevallig is dat vanzelfsprekend niet: zo'n jaar na Marx' dood is het ook voor menige marxist vast komen te staan dat het socialisme, als het er ooit al komt, er in ieder geval nièt dank zij het onoverwinnelijke proletariaat zal komen. En voor zover die marxisten daarmee niet tegelijkertijd hun geloof in het socialisme opgaven, gingen zij koortsachtig op zoek naar een andere sociologiese kategorie die in de toekomst als revolutionaire hefboom dienst zou moeten doen. In dit verband moet bijvoorbeeld het werk van Herbert Marcuse genoemd worden, die wel 'iets' - hoeveel precies is niet altijd even duidelijk - verwachtte van binnen het kapitalisme gemarginaliseerde groepen als kunstenaars, vrouwen en studenten.
Anderzijds moet het voor het in politieke partijen georganiseerde marxisme na de tweede wereldoorlog in toenemende mate problematies zo niet frustrerend geweest zijn,telkens gekonfronteerd te worden met 'progressieve bewegingen' - dat moest men wel toegeven - die nu eens niet voor,pak weg, 90 o/o gdragen werd door 'echte proletariërs' en ook al niet,zoals in de goeie ouwe tijd van de mantelorganisaties onder leiding stonden van 'goeie kommunisten'. De 'mantelorganisaties' zijn anno 1985 belangrijker geworden dan de voorhoedepartij zelf,zoals zowel de 'vernieuwing'van de CPN als het gemak waarmee het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) de sterk op de CPN leunende Stop de N-bom overvleugelde, illustreren.

NON-CLASS ISSUES

Van deze praktiese nood kon evenwel een deugd gemaakt worden met behulp van het begrip 'nieuwe sociale bewegingen'. Het probleem was dan veranderd in de vraag hoe die nieuwe sociale bewegingen in de marxistiese theorie zouden moeten worden ingepast. Eenvoudig was dat niet zoals al spoedig bleek, want een van de kenmerken van die bewegingen is nu juist dat zij zich druk maken over, wat Claus Offe zeer terecht, 'non-class issues' noemde, dwz zaken die niet aan een specifieke klasse gekoppeld zijn.
Het probleem waar het marxisme aldus voor stond werd aardig onder woorden gebracht door Rudolf Bahro in een artikel dat de veelzeggende titel *Who can stop the apocalypse* kreeg. Zou het kapitalisme volgens de klassieke marxistiese theorie uiteindelijk ten onder gaan aan interne (klasse) tegenstellingen, thans is het punt waarop de kapitalistiese ontwikkeling op externe grenzen stuit reeds lang overschreden (1).
Een aantal auteurs, onder wie André Gorz, nam o.a. om deze reden 'Afscheid van het proletariaat' (2). De eerder genoemde Claus Offe daarentegen blijft vast houden aan het belang van

de 'oude' sociale beweging, de arbeidersbeweging. De 'commodification' van de arbeid (dwz dat arbeid als 'een waar' beschouwd wordt) blijft hij beschouwen als een fundamenteel, door Marx gesignaleerd en geproblematiseerd, proces binnen het kapitalisme zien, waartegen verzet geboden blijft. De vraag voor Offe is veeleer hoe de arbeidersbeweging méér kan worden dan een arbeidersbeweging. Terecht wijst hij hiertoe op de waanzin van het streven naar volledige werkgelegenheid: "Any future kind of full employment will be terror (...) We must find ways of resisting the unemployment trap, by questioning the curious fact that the working-class movement began as a struggle against wage-labour and is now united in a superficial way in its struggle for employment through wage labour" (3). Helaas wijst veel er op dat voor de Nederlandse vakbeweging, werkgelegenheid meer dan ooit de allerhoogste prioriteit heeft (4).

VERSCHUIVINGEN

Toch hoef je geen marxist te zijn om de term 'nieuwe sociale bewegingen' te kunnen gebruiken. De waarneming van Jürgen Habermas is nu eenmaal een *juiste*: "In the last ten to twenty years, conflicts have developed in advanced Western societies that, in many respects, deviate from the welfare-state pattern of institutionalized conflict over distribution. These new conflicts no longer arise in areas of material reproduction (..........) rather, the new conflicts arise in areas of cultural reproduction, social integration and socialization (.......) The question is how to defend or reinstate endangered life-styles, or how to put reformed life-styles into practice.
In short, the new conflicts are not sparked by *problems of distribution,* but concern the *grammar of forms of life (5).*

In de westerse maatschappijen hebben zich kortom een aantal ingrijpende, wellicht zelfs fundamentele, verschuivingen voltrokken. Zo is loonarbeid zowel op individueel als op maatschappelijk nivo een minder centrale plaats gaan innemen. Gegeven de waanzin van de 'output' van de industriële samenleving enerzijds en het afnemen van het belang van de 'werkplek' anderzijds is het op zijn minst begrijpelijk dat het verzet van de nieuwe sociale beweging veelal aangrijpt bij problemen rond de woon- en leefplek. De Franse socioloog Alain Touraine, één van de toonaangevende auteurs over sociale bewegingen ziet die hedendaagse bewegingen zelfs als een voorbode van de post-materiële samenleving, die die bewegingen tegelijk in hun strijd aan het realiseren zijn.
Toch blijft het begrip 'nieuwe' sociale bewegingen, zeker ook vanuit anarchisties standpunt, problematies. Want hoe 'nieuw' is dit verzet van die bewegingen nu helemaal? In deze aflevering van de AS wordt die vraag een aantal malen - al dan niet expliciet - gesteld.
Anarchistiese betweterij, haarkloverij? Ongetwijfeld, de term nieuwe sociale bewegingen is inmiddels ingeburgerd, zelfs in die mate dat kritici als de sociaal demokraat Bart Tromp voorstellen de afkorting NSB te gebruiken.
Maar het blijft van belang in te zien dat de term niet deugt. Enig histories besef is bovendien niet zonder belang, willen aktivisten niet opnieuw het wiel gaan uitvinden of, erger nog, in dezelfde fouten vervallen als hun voorgangers.
In welke mate de term inmiddels is ingeburgerd moge blijken uit het gemak waarmee het begrip inmiddels ook al wordt toegepast in analyses van bewegingen buiten de westerse wereld. (6). Zeker, er zijn overeenkomsten (7) maar of in een derde wereldland dat 'nieuwe' nu van toepassing is? Boeren-

bewegingen zijn hier doorgaans altijd van veel groter belang geweest: Che Guevara moest zijn, wat hij bleef noemen 'proletariese revolutie' zelfs zonder proletariaat maken. Er zou m.a.w. pas echt sprake zijn van iets nieuws als er in de derde wereld een krachtige arbeidersbeweging zou ontstaan en als we Peter Waterman mogen geloven bestaan daar zelfs goeie kansen voor (8).

Al met al is een (deel van de) definitie als die van Jacobs en Roebroek zo gek nog niet: "(....) wij definiëren de nieuwe sociale bewegingen (......) als het geheel van bewegingen, die zich sedert het midden van de zestiger jaren als reaktie op recente maatschappelijke veranderingen en tegenstellingen manifesteren(......)" (9).

NOTEN

(1) Rudolf Bahro, Who can stop the apocalypse? Or the task, substance and strategy of the social movements, in: Praxis International 2 (1983): 2, pp. 255-267.

(2) André Gorz, Afscheid van het proletariaat, Amsterdam 1982. Voor een prachtige, ouderwets marxistiese kritiek op Gorz zie David Byrne, Just haad on a minute here: A rejection of Andre Gorz's Farewell to the working class in: Race and Class, Vgl. Klaus Eder, A new social movement? in: Telos 52, Summer 1982, pp. 5-20.

(3) Claus Offe in een interview met John Keane, in: Claus Offe, Contradictions of the welfare state, ed. by J. Keane, London 1984, pp. 252-299.

(4) Zie bijv. het proefschrift van Th.A.J.M. Jonkergouw, Vakbondsleiders in Nederland: van vijand en indringer tot bondgenoot en steunpilaar (Tilburg, 1982). Bij uitgeverij Ordeman in Rotterdam schijnt een handelseditie van deze dissertatie verschenen te zijn.

(5) Jürgen Habermas, New social movements, in: Telos 49, Fall 1981, pp. 33-37 (citaat op 33).

(6) Het CEDLA in Amsterdam organiseerde in 1983 bijv. een workshop onder de titel 'New social movements and the state in Latin America'.

(7) Zie bijv. Hand de Wit, Rellen rond verhogingen van bustarieven in Latijns-Amerika: een vergelijking met het krakersprotest, in: Sociol. Gids 1981/6, pp. 516-529. Verg. met bewegingen uit de 16e, 17e en 18e eeuw maakte de historikus Rudolf Dekker. Zie o.a. zijn De 'moral economy' van de kraakbeweging, in: De Gids 145 (1982): 1, pp. 130-134 èn een fraaie bijlage van Vrij Nederland getiteld 'Sire, het volk mort', VN 4.12.1982.

(8) Peter Waterman (ed.) For a new labour internationalism. A set of reprints and working papers, uitg. ILERI, Den Haag.

(9) D. Jacobs en J. Roebroek, Nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen en Nederland, Antwerpen 1983, p. 15.

ABONNEMENT 1985

Dringend vragen we onze abonnees om de bijgesloten acceptgirokaart zo snel mogelijk in te vullen en te versturen, want de kas van De AS is zo goed als leeg. Opnieuw hebben we een prijsverhoging van het abonnement voor 1985 kunnen vermijden, maar het bedrag f. 19,50 is erop gebaseerd dat zo mogelijk iedereen een extra bedrag voor het steunfonds overmaakt. Ook nieuwe abonnees zijn uiterst welkom, want zoals alle tijdschriften hebben we te kampen met een teruglopend aantal lezers. In 1984 ontvingen we in totaal f. 3.125,13 aan giften voor het steunfonds, waarvoor veel dank. Sinds kort is de administratie van De AS te bereiken via postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; het postgironummer is ongewijzigd: 44.60.315.

LOSSE NUMMERS VAN DE AS

Zolang de voorraad strekt zijn nog steeds verkrijgbaar (f. 5,-- per exemplaar, op postgiro 44.60.315 van De AS, postbus 43, Moerkapelle) de volgende afleveringen: nr. 28 (Kropotkin), nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Antimilitarisme/Onkruit), nr. 46 (Geweld), nr. 53 (De staat van verzorging), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 57 (Tolstoi), nr. 58 (Koöperaties en kollektieven), nr. 59/60 (Anarchistiese perspektieven), nr. 61 (Marx), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 64 (De krisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Eeen libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), en nr. 68 (Anarchisme en utopie).

PROTESTBEWEGINGEN EN HEDENDAAGS ANARCHISME

Ferd. van der Bruggen

Vaak wordt gezegd, dat nauwe samenwerking en zelfs fusie tussen huidige protestbewegingen wenselijk en mogelijk zijn. Ook zien velen een anarchistiese inspiratie in de verschillende protesten: uit afbeeldingen van symbolen en uit de woordkeus van geïnterviewden zou een verbinding met het anarchisme blijken.
De bedoeling van dit artikel is de juistheid van deze twee gedachten te verkennen. Getracht wordt een antwoord te vinden op de dubbele vraag: zijn er basis-elementen bij de protestbewegingen en bij het anarchisme, die een band van onderlinge samenwerking en beïnvloeding (kunnen gaan) vormen tussen enerzijds de bewegingen onderling en anderzijds (sommige van) deze bewegingen en het hedendaagse anarchisme?

In deze beschouwing gebruik ik het woord "protestbewegingen", hoewel dit woord geen recht doet aan het positieve karakter van de protesten en de akties. De ruimere begrippen "sociale bewegingen" of "aktiegroepen" zijn hier volgens mij niet te gebruiken. I.v.m. de bedoeling van het artikel beperk ik het begrip 'protestbeweging' namelijk tot de meer *radikale vleugels* van de sociale bewegingen, die zijn gericht op fundamentele verandering van één of meer maatschappelijke strukturen.(1)
Dat zijn dan met name de kraakbeweging, aktiegroepen van ekonomies achtergestelden (bijstandsmoeders, in uitkering gekorte jongeren, veelvuldig gegrepen minimumlijders e.a.), de antimilitaristiese en aktief-geweldloze vleugels van de vredesbeweging, het strijdbare (anarcha-) feminisme, de basisgroepen in de ekologiese bewegingen, zoals die tegen de kernenergie, het Dierenbevrijdingsfront, etc. De beperking tot de meer radikale vleugels van deze bewegingen is in dit kader zinvol, omdat die zich het duidelijkst profileren en de belangrijkste kernen zijn bij het al dan niet samenwerken, alsook omdat die zich het meest als door anarchistiese idealen geïnspireerd, manifesteren.

Welke karaktertrekken hebben de protestbewegingen zodanig gemeenschappelijk, dat zij zich daardoor tot samenwerking geneigd zouden kunnen voelen? Laat ik beginnen met enkele bijkomstigheden, die overigens een opvallende gelijkenis vertonen met kenmerken van het hedendaags anarchisme. De bewegingen zijn, behoudens de vredesbeweging als geheel genomen, niet massaal.
Ze missen direkte aansluiting bij de bevolking als geheel, hoewel sommige bewegingen wel op sympathie van een deel van de bevolking mogen rekenen. Er bestaat over de idealen en de aktiviteiten van de deelnemers aan de bewegingen veel onbegrip. Hiervoor zijn verschillende, samenhangende, redenen aan te voeren. Vooreerst: de bedoelingen van akties zouden moeten worden begrepen door burgers, die geneigd zijn vast te houden aan bestaande zekerheden; maar zij worden doorgegeven door publiciteitsmedia van de bestaande orde. Dat de akties in wezen konstruktief zijn, gericht op een voor allen betere en rechtvaardiger toekomst, gaat verloren in de verslaglegging van spektakulaire feiten.
De publikaties van de bewegingen zelf zijn, voor buitenstaanders, moeilijk bereikbaar. Daarbij kent iedere bewe-

ging ook nog de tamelijk gescheiden groepen van enerzijds de theoretici, die de uitgangspunten en doelstellingen weten te formuleren (maar er verder niet veel mee doen) en anderzijds de aktivisten, die daadwerkelijk proberen om die doelstellingen te realiseren, maar de theoretiese onderbouw in de hitte van de aktie niet steeds overtuigend ontvouwen. De ware, goede, bedoelingen van de radikale akties komen daardoor niet over en daardoor missen zij de kracht om als tegenstroom in de politieke of in de sociaal-kulturele arena op te treden. (2)

PARTIEEL

Belangrijker dan deze gemeenschappelijke bijkomstigheden is het uit het wezen van de protestbewegingen voortvloeiende kenmerk, dat haar scheidt: de doelstelling van iedere beweging is, hoe radikaal ook, *partiëel* in haar konkreetheid. "Partiëel" is in dit verband: de te realiseren doelstelling betreft wezenlijk slechts één - zij het zeer belangrijk - onderdeel van de totaliteit van de maatschappelijke strukturen. Het gaat de krakers om realisering van het woonrecht, de feministen om vrijheid en gelijkberechtiging van de vrouwen, de ekonomies achtergestelden om rechtvaardigheid in de verdeling van goederen voor levensbehoeften, enz.
Om dit partiële als kenmerk te kunnen begrijpen moeten we het vergelijken met de totaliteit van het anarchistiese gedachtengoed, dat zowel bij de klassieke als huidige theoretici, in beginsel alles-omvattende en in feite zeer-veelomvattend is, nl. het geheel van politieke, sociale en kulturele terreinen. Ook al komen de onderwerpen, waarop de protestbewegingen zich richten, inhoudelijk grotendeels overeen met de strijdpunten van het anarchisme (ik kom hierop in een volgende bladzijde uitvoerig terug), bij de bewegingen is het onderwerp a.h.w. iets losstaands, iets aparts, terwijl het bij het anarchisme voortvloeit uit meer-omvattende fundamentele overdenkingen.
Er zijn zeker paralellen tussen ideeën en gevoelens, die bij radikale participanten van de verschillende protestbewegingen leven. Minstens één aspekt van de huidige maatschappijvorm wordt afgewezen: men heeft voor ogen hoe een rechtvaardiger, op menselijkheid gerichte, niet-burokratiese maatschappij zou moeten zijn. Verscheidene bewegingen streven naar een verstandiger ekonomie en technologie, zonder uitbuiting, uitputting en gevaar, méér konsument-gericht. Deze ideeën krijgen vaak een fellere uitwerking: ontkenning op bepaalde punten van het eigendomsrecht (krakers, gedepriveerden), pleidooien voor drastiese beperking van de vrije ondernemingsgewijze produktie (ekologen).
Maar ook al zijn er koppelingen tussen de ideeën en al hebben de bewegingen veel bijkomstige karaktertrekken gemeen, er bestaat weinig samenhang tussen de protestbewegingen. De mikpunten van haar akties zijn zò verscheiden, dat bij/door de bevlogenheid met de eigen zaak veelal geen inleving in en geen aktieve solidariteit met de doelstelling van de ander ontstaan. (3)
De sterke samenhang in de kerngroep van een beweging - zo noodzakelijk voor de akties - leidt er licht toe alle anderen, die niet mede aktief zijn voor het doel van die beweging, als onverschilligen af te schrijven. Men komt dan t.a.v. een andere beweging veelal niet verder dan een welwillende houding, omdat men dezelfde (soort) tegenstanders bestrijdt.
Voorlopige konklusie uit het bovenstaande: de banden tussen de uiteenlopende bewegingen zijn vaag en maar moeizaam formuleerbaar; daarentegen zijn de elementen, die haar scheiden, duidelijk, voor de hand liggend en mogelijk elkaar versterkend.
De grondslag van deze scheidende elementen ligt dus vooral in de konkreetheid van de doelstelling(en) van iedere

beweging. Deze konkreetheid leidt tot een geringere belangstelling voor de theoretiese, principiële onderbouwing en tot desinteresse in een gezamenlijk denken en doen.
Zijn er fundamentele elementen in de ideeën zowel van de protestbeweging als van het hedendaagse anarchisme, die een grondslag voor samenwerking en beïnvloeding kunnen vormen? M.a.w. is er in de verschillende bewegingen (die van de krakers en van de gedepriveerden vóórop) al een werkelijk anarchistiese inspiratie of is het anarchisme van "autonomen" en anderen een poging de eigen akties te legitimeren door zich in een bepaalde traditie te plaatsen?
Welke ook de antwoorden op deze vragen zijn, de aktiegroepen hebben behoefte aan een principiële onderbouwing van akties en idealen door deze in een meer omvattend kader te plaatsen. Vooral door de konfrontatie met het door de overheid uitgevoerde of toegelaten geweld kan een aktie, die niet theoreties is verdiept, snel lopen in de valkuilen van vermenging van doel en middelen of van het aanwenden van middelen, die niet passen bij het doel.

INSPIRATIE

Ook bij het zoeken van een band tussen protestbewegingen en anarchisme is vanzelfsprekend van belang, dat de bewegingen partiële doelstellingen nastreven, terwijl de anarchistiese ideeën en idealen (zoals keer op keer ook uit De AS blijkt) veelomvattend zijn.
Slechts weinig aanhangers van protestbewegingen beseffen, dat haar/hun ideeën (mede) vanuit het anarchisme zijn geïnspireerd. Ik denk, dat dit overwegend bij antimilitaristen, krakers en ekonomies gedepriveerden voorkomt. Vredesaktivisten, dierenbevrijders en ekologen zullen de paralellie van idealen amper herkennen. Waarschijnlijk zijn hiervoor twee redenen. Enerzijds omdat het zich ontwikkelende anarchisties gedachtengoed vrijwel uitsluitend gepubliceerd wordt in voor de eigen groep bestemde bladen, niet naar buiten treedt en dus nauwelijks de aktivisten van de bewegingen bereikt. Anderzijds omdat bij een eerste kennismaking met anarchistiese gedachten menigeen snel tot de mening komt dat de radikale omwenteling, die het anarchisme wil, vooralsnog onmogelijk is. Men wendt zich er dan vanaf om zich te wijden aan kansrijke akties op de korte termijn en ziet niet, dat suksessen van protestbewegingen kunnen worden beschouwd als *kumulatief anticiperende stappen* op een lange weg.
Toch zijn de doelstellingen van de bewegingen vaak konkretiseringen van anarchistiese idealen, die evenwel voor het merendeel algemeen-menselijke idealen zijn en dus niet als expliciet anarchisties worden beleefd. Typies anarchisties zijn immers de (wijsgerige) grondslagen, waaruit deze idealen opbloeien en de konsekwenties die uit de ideeën worden getrokken.
Van deze typies anarchistiese konsekwenties zien we in de opvattingen van de protestbewegingen de volgende:
a. Anarcho-kommunisties is de opvatting bij (sommige) krakers en proletaries winkelende gedepriveerden: "ik ben gerechtigd tot het nemen van ..., omdat ik daaraan een reële en objektieve behoefte heb"; m.a.w.: de inbreuk, die zij uit naam van gelijkberechtiging maken op het *eigendomsrecht*. (4)
b. De fundamentele kritiek op de *representatie-demokratie*, die blijkt bij bijv. radikale vredesaktivisten en bestrijders van kernenergie: de gekozen representanten zijn gekorrumpeerd wanneer zij eenmaal de machtsgeuren van kamer- en raadsbankjes hebben gesnoven; zij vertegenwoordigen dan niet meer hun kiezers, maar andere, ab-

strakte of aan de bevolking vreemde belangen. Ik hoef hierop niet verder in te gaan: deze mening behoort tot de klassieke, vaak uiteengezette opvattingen van het anarchisme, vanaf P.J. Proudhon!

c. De fundamentele kritiek op *de staat*, óók in zijn gedaante van verzorgingsstaat. Als puntje bij paaltje komt, wil de staat zijn beloften t.a.v. realisering van sociale grondrechten (met name vooral: realiseerbare rechten op woning en onderdak, recht op primaire levensbehoeften, niet-diskriminerende rechtstoepassing op vrouwen) niet nakomen. De sociale regelingen en voorzieningen werden immers opgezet om deze grondrechten juist te kunnen redden in tijden van depressie. Nu de drepressie door wapenindustrie en kapitalisties beleid over ons is gebracht, trekt de staat de toegezegde voorzieningen in om kapitalisten voor zichzelf en god voor alle anderen te laten zorgen. Eens te meer blijkt de staat dus de beschermer van het bezit en de onderdrukker van de bezitlozen. Kortom, er leven in radikale protestgroepen heel duidelijk anarchistiese opvattingen, ook al zien de deelnemers aan deze groeperingen het verband misschien zelf (nog) niet. Tussen deze aktivisten en anarchisten is er bovendien ook gelijkheid t.a.v. het spontane element in het protest, het emotioneel élan en de betrokkenheid bij de ideeen. In tegenstelling tot het "wetenschappelijk socialisme met zijn pretentie van rationaliteit en onontkoombaarheid hebben de protestbewegingen, evenals het anarchisme, bewogenheid, vrije en steeds weer opnieuw gestelde keuze voor het doel, warmte en medemenselijkheid als belangrijkste karaktertrekken.

Als antwoord op de in het begin van dit artikel geschetste vragen stel ik, dat de onderscheiden protestbewegingen meer elementen bevatten, die haar scheiden dan die haar tot samengaan brengen. Ook al zijn er bijv. basisgroepen tegen alle kerngeweld (kernwapens én kerncentrales), een direkte en effektieve band tussen de kerngroepen van de protestbewegingen acht ik niet waarschijnlijk. Maar er zijn wél duidelijke verbindingen tussen de opvattingen binnen de radikale vleugels van de bewegingen en de ideeën van het hedendaagse anarchisme. Het zou goed zijn, wanneer deze verbindingen wederzijds worden verstevigd. Enerzijds omdat de protestbewegingen inbedding in een groter gedachtengoed nodig hebben en zij haar praktiese akties vanuit de theorieën van het anarchisme kunnen voeden. (5) Anderzijds is het goed voor het hedendaags anarchisme, dat bloeit in theorievorming, maar in het praktiese vlak weinig voorstelt en dus neigt tot akademisme, wanneer er in zijn gelederen méér aktivisten zijn, die (gedeelten van) oude en nieuwe idealen proberen te realiseren.

NOTEN

(1) Buiten beschouwing vallen bewegingen en aktiegroepen, die opereren binnen de bestaande maatschappelijke kaders en die - hoe krities ook t.a.v. misstanden in Nederland of elders - geen fundamentele maatschappijkritiek uitoefenen (bijv. vakbeweging (!!), steungroepen van bevrijdingsstrijd, akties tegen diskriminatie en racisme, Amnesty International, Coornhertliga).

(2) Het is bijna overbodig nu te zeggen, dat m.i. de radikale vleugels van de sociale bewegingen (trouwens: evenals het libertair socialisme!) meer dan tot dusver haar externe 'public relations' zouden moeten verzorgen. Er zal veel denkwerk nodig zijn hiervoor; maar als we het nù niet doen, wanneer dan wel?

(3) Alleen aktivisten, die aan kerngroepen van verschillende bewegingen intensief deelnemen, zouden hiertussen een brug kunnen slaan maar hun aantal is uiteraard gering.

(4) Het is voor mij een vraag, of de schade, die dierenbevrijders bewust toebrengen, te beschouwen is als een op dezelfde gedachten gefundeerde inbreuk van de eigendom,

als een daad van rechtvaardigheid t.a.v. eigendom en bezit. Is de schade niet veeleer de schok, die zij nodig achten voor de publicataire aktie, waarbij het belang van de bezitter wordt achtergesteld aan dat van de dieren?

(5) We moeten hierbij wel bedenken, dat de woorden "anarchisme", "anarchisten" en "anarchie" ook voor veel aktivisten van protestbewegingen de negatieve en zelfs afschrikwekkende lading hebben, die even algemeen als onjuist is. Hier is dus nog veel p.r. nodig! Of de termen "libertair", "libertair socialisme" e.d. te gebruiken zijn - in hun vaagheid en ongebruikelijkheid -, kan ik niet beoordelen.

SOCIALE BEWEGINGEN EN KULTURELE VERANDERINGEN

Jaap van der Laan

"Wat Onkruit nu is, was de Mokerbeweging toen" (1). Deze uitspraak van een Moker-aktiviste schoot me te binnen toen we als redakteuren besloten om een aflevering van De AS aan sociale bewegingen te wijden. Ik wilde in dit artikel vooral de vraag beantwoorden of 'nieuwe sociale bewegingen' ook werkelijk een nieuw verschijnsel zijn òf dat er alleen een opvallende groei is van een al langer bestaande tegenstroom, die doordat zich nu wetenschappers, en in hun kielzog de media, ermee bezighouden, een oud fenomeen tot iets nieuws wordt gebombardeerd. Maar uiteindelijk is het tegelijk een boekbespreking geworden.

De term nieuwe sociale bewegingen is nog niet zo oud. Cees Bronsveld beschrijft in zijn artikel het ontstaan ervan. Het eerste boek, waarin ik de term aantrof was *Een weekend perstief?* (2). In dit boek, dat geschreven is in opdracht van het ministerie van WVC, wordt de term tot een begrip verheven. Wat mij betreft heb ik me nooit gerealiseerd dat er 'nieuwe sociale bewegingen' bestonden. Voor mij bestaat er een los aan elkaar hangend en vloeiend in elkaar overgaand netwerk van vriendenkringen, aktiegroepjes, comitees, propagandagroepjes, zelfbeheerbedrijfjes, affiniteitsgroepen, enzovoort, waarin de ene groep zich met dit onderwerp bezighoudt en de andere met iets anders, waarin leden van de ene groep direkt meewerken aan akties van andere groepjes, als dat nodig mocht zijn, en waarin de vloeiende overgangen van krakers naar milieu-aktivisten, van antimilitaristen naar zelfbeheerders vooral bestaan omdat ieder wel bij een paar groepjes betrokken is of op zijn minst er een paar mensen van kent.
Je kon je in dat netwerk ook makkelijk van de ene naar de andere groep bewegen omdat je zoveel gemeen hebt met elkaar; tenslotte ligt jouw verzet tegen een betonnen binnenstad vol kantoren rechtstreeks in het verlengde van antimilitaristiese of antikernenergieakties.
Dit netwerk wordt in deze opdracht van WVC in een aantal los naast elkaar staande nieuwe sociale bewegingen opgesplitst en gereduceerd tot een kulturele onderstroom die naast de heersende kultuur bestaat en deze laatste nieuwe impulsen moet geven. In een van de laatste hoofdstukken van bedoeld boek leggen de schrijvers dan nog enkele dwarsverbindingen tussen verschillende sociale bewegingen en noemen gemeenschappelijke kenmer-

ken van de besproken bewegingen. De uiterst merkwaardige combinatie van bijvoorbeeld revolutionaire antimilittaristen en bedaagde IKVers in één hoofdstuk over de vredesbeweging voorkomt natuurlijk ook dat je meer dan algemeenheden over "de" vredesbeweging kunt zeggen. Deze combinaties zie je ook in de hoofdstukken over de andere sociale bewegingen. Zo komen de schrijvers er waarschijnlijk toe de kritiese politieke houding tov de huidige maatschappij die je bij veel aktivisten kunt vinden onbesproken te laten ofwel deze af te schilderen als een visie die haar wortels heeft in een romantiese onvrede met de harde maatschappelijke realiteit of met andere woorden in de libertaire of anarchistiese traditie. Een visie die geworteld is in het utopiese socialisme dat ook wel kritiek had op het particuliere bezit van de produktiemiddelen, maar zich in feite richtte tegen het moderniseringsproces en de gevolgen daarvan. Mocht dit hiervoorstaande nog niet duidelijk aangeven waar de schrijvers zelf politiek gezien staan dan nog één fraaie volzin, uit een stuk over het handelen van de nieuwe sociale bewegingen: "In plaats van te streven naar het middel van de redelijke poltieke diskussie laten zij zich vooral leiden door allerlei persoonlijke gevoelens en emoties". (3)

Het is, denk ik een misvatting de sociale bewegingen alleen als een kultureel fenomeen op te vatten en de politieke lading van dit fenomeen te negeren. In ieder geval valt er meer over het kulturele versus politieke karakter te zeggen, dan de auteurs doen. Sinds de opkomst van de arbeidersbeweging aan het einde van de vorige eeuw zijn er grofweg twee belangrijke stromingen aan te wijzen, die elk een eigen ontwikkeling hebben doorgemaakt. De parlementaire en de niet-parlementaire stroming. De parlementaire stroming probeert door rechtstreekse deelname in het bestaande stelsel veranderingen door te voeren en houdt zich vooral bezig met de ekonomiese omstandigheden van de abreiders. (Dit is dan de "oude sociale beweging" die steeds streeft naar het middel van de redelijke politieke diskussie en zich vooral laat leiden door wetenschappelijke ideeën). Deze ekonomiese omstandigheden heten in marxistiese termen 'de onderbouw van de maatschappij'. Overigens houdt de parlementaire stroming zich natuurlijk niet alleen met politiek maar ook met kultuur bezig (bijv. de Vara, de Arbeiderspers, etc.)

Daarnaast heeft er altijd een niet-parlementaire stroming bestaan binnen de arbeidersbeweging. Ook in de niet-parlementaire stroming houdt een aantal groepen zich bezig met de maatschappelijke onderbouw (bijv. het vooroorlogse NAS en NSV en momenteel in het OVB). De niet-parlementaire stroming heeft echter altijd een veel bredere schakering gekend. Allerlei bewegingen als vrijdenkers, geheelonthouders, antimilitaristen, e.d. zijn, zonder dat zij specifiek anarchisties genoemd kunnen worden, zeker binnen deze niet-parlementaire traditie te plaatsen. Net zoals in *Een wenkend perspektief?* over de nieuwe sociale bewegingen wordt gezegd hielden (en voor een deel houden) zij zich bezig met "nogal abstrakte problemen van de maatschappelijke bovenbouw". Met andere woorden: niet met de direkte arbeidersstrijd, maar met kulturele problemen.

PERSOONLIJKHEID

Het spreekt denk ik min of meer voor zich dat in de niet-parlementaire stroming allerlei groepen zijn te vinden die door dat zij de traditionele politiek het verkrijgen van macht afwijzen zich vooral richten op kulturele zaken. Zo richtten de anarchistiese jongeren die zich in de jaren '20 in de Mokerbeweging verenigden op de ontwikkeling van de vrije persoonlijkheid.

Ger Harmsen zegt over de Moker: "De maatschappelijke revolutie zelf vatte men eerder nog als een omwenteling in de gezindheid, als een persoonlijke zelfvernieuwing op, dan als een noodwendig histories en sociaal-ekonomies proces. Ook dit wijst behalve op invloed van het anarchisme op de doorwerking van het blauwe levenshervormingsideaal". Dit onderscheid tussen anarchisme en levenshervormingsideaal als zouden dit twee gescheiden ontwikkelingen zijn, is m.i. onjuist. Het anarchisme heeft altijd naast haar politieke visie een sterke nadruk op de persoon, de persoonlijke ontwikkeling, en de hervorming van het persoonlijk leven, gelegd. Belangrijk is echter dat de verandering van de mens hier samen gaat of zelfs samen valt met de verandering van de maatschappij. Vergelijk hiermee de diskussies over machismo zoals die met enige regelmaat in de kraakbeweging • opduiken bij allerlei akties waarbij de staat tot het gebruik van geweld meent te moeten overgaan. Ook in deze diskussies blijkt dat de verandering in persoonlijke opstelling (van mannen in dit geval) noodzakelijk is wil er samenwerking tussen mannen en vrouwen bij akties mogelijk zijn. De nieuwe mens ontstaat niet vanzelf na de revolutie, maar moet nu gekreeerd worden en dat brengt de maatschappelijke omwenteling naderbij. De (in feite kulturele) verandering in normen en waarden van de persoon is een stap naar de revolutie en daarmee een politieke verandering, of beter gezegd de scheiding tussen politiek en kultuur wordt hier opgeheven.
Deze sociale bewegingen hebben hiermee de onvruchtbare parlementair-politieke weg verlaten en benaderen de de vraag hoe een nieuwe maatschappij te kreëren van de andere kant, van de spontane, persoonlijke kant, vanuit het punt waarin niet meer gewacht wordt tot iets toegestaan is maar geprobeerd wordt delen van die nieuwe maatschappij nu te scheppen. In *Een wenkend perspektief?* wordt dit als gemeenschappelijk kenmerk van de sociale bewegingen opgevoerd onder de termen autonomie en zelforganisatie. Daarnaast worden o.a. nog genoemd schaalverkleining, en horizontaliteit, begrippen die m.i. niet goed los te denken zijn van autonomie en zelforganisatie. Autonomie heeft n.l. aan de individuele kant horizontale relaties als gevolg en aan de maatschappelijke kant schaalverkleining, omdat horizintale relaties in te grote verbanden moeilijk te realiseren zijn. Autonomie leidt maatschappelijk gezien ook tot zelforganisatie, omdat groepen zelf over hun werk, wonen en omgeving willen beslissen.
Ik denk dat in dit kulturele vlak de belangrijkste punten van de sociale bewegingen liggen, omdat daarin hun visie het duidelijkst tot uiting komt. Ook over andere kenmerken zou nog wel het een en ander te zeggen zijn, maar dit doet echter niet af aan het feit dat sociale bewegingen m.i. te plaatsen zijn in die niet-parlementaire traditie, waarvan de anarchistiese beweging deel uitmaakt. Natuurlijk zijn er in de loop van de tijd een aantal nieuwe aktievelden bijgekomen (kernenergie en atoombewapening etc., maar een aantal aktiepunten van (delen van) sociale bewegingen uit de jaren twintig en dertig klinken verrassend radikaal en aktueel, als je ze nu hoort. "Werken is misdaad", "Neem en Eet" en m.b.t. totaalweigeren "Ga niet in het leger, ga niet in de gevangenis" (met andere woorden duik onder) zou je gisteren ergens op een muur gelezen kunnen hebben.
In tegenstelling tot de auteurs van *Een wenkend perspektief?*, die min of meer stellen dat de sociale bewegingen terug willen naar een geidealiseerd verleden ben ik van mening dat de sociale bewegingen sterk op de toekomst gericht zijn, en daarbij soms teruggrijpen naar oplossingen van vroeger. Tenslotte hoeft het wiel niet altijd op-

nieuw uitgevonden te worden. In ieder geval hebben de sociale bewegingen het parlementaire pad verlaten en is de grotere aandacht voor deze bewegingen misschien wel te verklaren uit het feit dat deze parlementaire weg dood blijkt te lopen.

Interessant in dit verband is wat Murray Bookchin in 1970 schreef over de Hippiecultuur (5). Hij geeft hierin duidelijk het onderscheid aan tussen de klassiek marxistiese en de anarchistiese opvattingen, hoewel hij misschien teveel ophangt aan de technologiese vooruitgang van de laatste teintallen jaren: "Wat de traditionele marxisten maar niet kunnen begrijpen is dat het kapitalsime tenslotte de materiële voorwaarden geschapen heeft voor het libertaire communisme, dwz voor meer dan het 'socialisme', voor de Vrijheid, dwz voor meer dan voor de 'sociaal-demokratiese rechtvaardigheid'. Deze enorme verandering heeft alle probleemstellingen en alle bewegingen van onze tijd diepgaand beinvloed. Door de explosieve spanning tussen "het bestaande" en "het mogelijke", tussen de realiseerbaarheid van een maatschappij, waarin de schaarste is uitgebannen en het feit van een ons opgedrongen systeem waarin schaarste heerst, lijkt het kapitalisme en haar waarden en normen irrationeler, kunstmatiger dan ooit ... Kijk maar naar de ideeën en naar de groei van de vrouwenbeweging, de flikkerbeweging, scholierengroepen enz, je ziet hoe iedere vezel in opstand komt tegen onderdrukking en overheersing.

De sociale ontwikkelingen nu stellen de overheersing en niet alleen de uitbuiting ter diskussie. Ze hebben het over hiërarchie en niet alleen over politieke ongelijkheid, over werk en niet alleen over gebrek, over vervreemding en niet alleen over onderdrukking, over geestelijke onderdrukking en niet alleen over onderdrukking van klasse en ras, over het patriarchaat en niet alleen over het onderdrukken van vrouwen, over het monogame huwelijk en niet alleen over het patriarchale huwelijk, over de stad en niet alleen over de metropool, over de mythe dat de natuur door de mens kan worden gedomineerd en niet alleen over de overheersing van de ene mens door de andere. In deze samensmelting van de onderwerpen waarmee iedereen zich bezighoudt, zorgt de sociale ontwikkeling ervoor dat de instituties en de waarden van de hiërarchiese samenleving, zoals die al duizenden jaren bestaan, ter discussie worden gesteld en niet alleen de instituties en waarden van het kapitalisme?'

Wat Bookchin hier stelt kan een verklaring geven voor de hernieuwde opbloei van de niet-parlementaire stroming. Vergelijk wat Piet Kooyman in de jaren dertig in het anarchistiese tijdschrift *Bevrijding* schreef: "Het eten van de individuen baart geen zorg daar de techniese ontwikkeling voorraden vormde en tot in het absurde kan vormen ... Op dit moment hebben de individuen van de soort eenvoudig over te gaan hun normale behoeften te bevredigen, en elke redelijke achtergrond om dit te verhinderen ontbreekt." (6)

Wat vijftig jaar geleden misschien nog visionair leek is nu echter volledig duidelijk geworden en beïnvloedt het denken van iedereen. Zo is ook te zien dat waar een halve eeuw geleden de parlementaire weg nog misschien wel enkele mogelijkheden voor verandering bood dit nu echter niet meer zo is. De politieke weg loopt dood. Zo is het niet onlogies geworden om via kulturele veranderingen een maatschappelijke omwenteling te verwachten.

NOTEN

(1) Mondelinge mededeling. (2) Hans van der Loo, Erik Snel en Bart van Steenbergen, Een weekend perspektief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen. De Horstink, Amersfoort 1984. (3) Idem. Vergelijk ook de recensie van dit boek in De Vrije nr. 2/1985.

(4) Ger Harmsen, Blauwe en Rode Jeugd. Assen 1961 (reprint SUN Nijmegen). (5) Murray Bookchin, Hip Culture. Six essays on its revolutionary potential. Time Change Press, New York 1970. (6) Piet Kooijman, De vooruitzichtingen van de arbeidersbeweging (in Bevrijding sept. en okt. 1935), herdrukt in Hans Ramaer, De piramide der tirannie. Amsterdam 1977.

MET BAKOENIN TEGEN DE ATOOMSTAAT?

Hans Ramaer

Evenals kernenergie zelf is ook het verzet ertegen komen overwaaien uit de Verenigde Staten. In het begin van de jaren zeventig publiceerden twee Amerikaanse wetenschappers een geruchtmakend boek over het gebruik van kernenergie. Ze wezen op de onderschatte gevaren van radio-aktieve straling en de kans op katastrofale ongelukken. (1) In Nederland bleef hun waarschuwing niet onopgemerkt. (2) Nog aangewakkerd door techniese: problemen in de kerncentrale in Dodewaard greep de twijfel over hetgeen overheid en elektriciteitsmaatschappijen steeds verkondigd hadden in snel tempo om zich heen. Decennialang immers was kernenergie aangeprezen als een technies wonder, waardoor men op een veilige manier van spotgoedkope stroom verzekerd was. Zo had de voorzitter van de Amerikaanse atoomenergiecommissie zelfs voorspeld dat "onze kinderen in hun huizen zullen kunnen genieten van stroom, die te goedkoop is om het verbruik ervan te meten". (3)

Van de sociale bewegingen die zich sinds het einde van de jaren zestig manifesteren is de antikernenergiebeweging (AKB) zeker niet de minst opmerkelijke en ook de enige die met recht van het predikaat 'nieuwe' voorzien kan worden. (4) Met uitzondering misschien van de 'brede' vredesbeweging heeft geen enkele beweging in zo'n korte tijd zoveel mensen kunnen overtuigen van de redelijkheid van zijn doelstelling: stop kernenergie! In 1974 toen de AKB nog maar enkele jaren bestond, was al 53 pct. van de bevolking van mening dat er (vooralsnog) géén kerncentrales gebouwd moesten worden. Tien jaar later, toen het eindrapport van de als BMD (Brede Maatschappelijke Discussie) bekend geworden inspraakprocedure verscheen, bleek die meerderheid gegroeid te zijn tot 78 pct.. Nog eens een derde deel daarvan wilde de bestaande kerncentrales in Dodewaard en Borssele sluiten. (5)

Aangezien de gemiddelde Nederlander/se over niets zo bezorgd is dan over de eigen gezondheid, was die snel toenemende weerklank op de eerste waarschuwingen, die milieu-organisaties en stroomgroepen lieten horen, niet zo verwonderlijk. In die *eerste fase* van het verzet tegen kernenergie benadrukte de AKB vooral het gevaar van de kankerverwekkende straling die bij het kernsplijtingsproces vrijkomt; daarnaast werd voorgerekend dat een geringe storing in een kerncentrale kan uitlopen op een ernstig ongeluk, waarbij duizenden slachtoffers vallen. (6)

De *tweede fase* van de AKB was er één

van politisering. Rond het midden van de jaren zeventig werd men zich er steeds meer van bewust dat het energiebeleid enerzijds bepaald werd door de overheid en daarmee verbonden instellingen als de elektriciteitsmaatschappijen en de onderzoeksinstituten en anderszijds door het bedrijfsleven. (7) De kontrole op dat energiebeleid door het parlement, zo bleek, was niet meer dan een wassen neus. "Het komt er gewoon op neer", konkludeerde De Vreede, "dat de industrie zelf bepaalt wat wel en niet kan... Iedereen mag zonder vergunning zijn gang gaan, mits hij meer dan een paar ton uitgeeft en liefst ook wat werkgelegenheid schept. Afbreken moet alleen de kleine man die zonder vergunning een zomerhuisje bouwt". (8)
De bouw van een snelle kweekreaktor in het Westduitse Kalkar had al sinds 1972 tot aktief verzet geleid, waarvan de weigering een extra heffing op het stroomverbruik te betalen om die centrale te financieren, de overheid de meeste problemen opleverde. Dit verzet, geaktiveerd door plaatselijke Stroomgroepen tegen Kalkar/Kernenergie vormde overigens de basis van wat zich in enkele jaren tot een 'brede' AKB zou ontwikkelen. (9)
De gigantiese geldverspilling die kenmerkend was voor het Kalkar-projekt, maakte een definitief einde aan het sprookje dat atoomstroom bijna niets zou kosten. Maar belangrijker vanuit het oogpunt van de politisering was de aandacht voor het militaire aspekt. Dat de Kalkar-reaktor ontworpen was om plutonium te kweken bracht de aloude koppeling van kernenergie en kernwapens steeds sterker onder de aandacht van de bevolking. (10)
In die tweede fase van de AKB brak het besef door dat méér kerncentrales onvermijdelijk tot een snellere verspreiding van kernwapens over de hele wereld leiden, zodat het verzet zich nu ook uitbreidde tot de uraniumverrijkingsfabriek in Almelo. (11) Toen bovendien duidelijk werd dat de overheid overwoog om het van kerncentrales afkomstige afval in het noord-oosten van Nederland te dumpen laaide een bijna-massaal verzet op dat ertoe leidde dat de proefboringen naar geschikte stortplaatsen voorlopig stopgezet werden. (12)
Eind 1979 ontstond een ernstig ongeluk in een kerncentrale bij het Amerikaanse stadje Harrisburg. (13) Geheel in de lijn van de verwachtingen bleek kernenergie inderdaad onbeheersbaar te zijn en binnen de AKB ontstond nu de idee van een offensieve strategie: een blokkade van kerncentrales, zodat het funktioneren ervan onmogelijk zou worden. Twee maal achtereen, in 1980 en 1981, werd tevergeefs geprobeerd om Dodewaard dicht te krijgen. (14) Ook transporten met radioaktief afval werden geblokkeerd. Door deze offensieve akties kwam de AKB direkt in botsing met de politie. Deze konfrontatie met het geweld van de staat is karakteristiek voor de *derde fase* van de AKB.
De derde en laatste fase is er tegelijk één van radikalisering van het verzet. In de AKB had zich al eerder een radikale stroming gemanifesteerd, maar na 1980 bepaalde deze voor een niet gering deel de koers van de AKB. Deze stroming verloor allengs volledig het vertrouwen in de mogelijkheid om kernenergie via parlementaire kanalen te kunnen stoppen. Niet meer het beïnvloeden van het overheidsbeleid, maar het verhinderen van het uitvoeren van dat beleid kwam centraal te staan. Het gevolg hiervan was weer dat de AKB kennis maakte met verschillende vormen van overheidsrepressie, zowel direkt politioneel geweld, alswel pogingen om aktivisten te marginaliseren en zelfs te kriminaliseren. Gaandeweg heeft zich hierdoor binnen (delen van) de AKB een veranderde visie op de overheid en de funktie die deze in de samenleving vervult, ontwikkeld. (15)

OVEREENKOMSTEN

Door verschillende onderzoekers zijn paralellen getrokken tussen de 'nieuwe' sociale bewegingen en de (vroegere) anarchistiese beweging of is een links libertaire traditie binnen deze bewegingen gekonstateerd. (16)
In hoeverre kan inderdaad gesproken worden van een verwantschap tussen de AKB en het anarchisme? Alvorens naar mogelijke overeenkomsten te zoeken, moet eerst benadrukt worden dat de AKB, zoals alle sociale bewegingen, geen homogeniteit vertoont. De AKB is veeleer een konglomeraat van organisaties, groeperingen en groepen individuen, die van elkaar verschillen in opvattingen over organisatievormen, strategieën, aktiemiddelen en, niet in het minst, de huidige maatschappelijke strukturen.
Voor het gemak maken we daarom onderscheid tussen reformisten en radikalen, een scheiding die in de praktijk vanzelfsprekend niet altijd zo scherp getrokken kan worden. Beide stromingen binnen de AKB verschillen met name in hun visie op de (rol van) de staat. Terwijl de reformisten menen dat door buitenparlementaire pressie, vooral in de vorm van het verspreiden van informatie, het overheidsbeleid omgebogen kan worden, stellen de radikalen zich veeleer antiparlementair op.
De overeenkomst tussen radikale AKB-ers en anarchisten beperkt zich echter niet tot kritiek op het parlementaire systeem; het gaat om kritiek op *de staat als vernietiger van de individuele autonomie*. Door het continu verzet tegen kernenergie heeft de staat meer en meer zijn ware gezicht laten zien, het gezicht van repressieve Atoomstaat, die in naam van de demokratie individuele vrijheden inperkt. Of zoals Jungk zegt: "Een uitbreiding van de atoomindustrie zal tot een permanente uitzondering leiden, die harde wetten ter bescherming van de burgers noodzakelijk maakt. Het zal nodig worden om bij wijze van 'preventieve maatregel' atoomtegenstanders en milieubeschermers te bespioneren, terwijl ook de mobilisatie van tienduizenden politie-agenten tegen vreedzame demonstranten tot een geaksepteerd verschijnsel zal worden". (17)
Een tweede overeenkomst tussen (radikale) AKB-ers en anarchisten betreft de opvatting over *wetenschappelijke deskundigheid*. Anarchisten hebben niets tegen wetenschap, integendeel zelfs. Velen van hen hebben zich echter gekeerd tegen de struktuur, waarin de wetenschapsbeoefening normaliter plaats vindt. (18) Wetenschap is immers veelal ingebed in staats- en kapitaalbelangen, zodat menig wetenschapper die zijn arbeid als objektief en waardenvrij presenteert, toch wantrouwen oproept. Vandaar ook dat de deskundigheid waarop wetenschappers zich beroepen, wordt aangevochten, te meer omdat hun autoriteit als legitimatie kan dienen voor besluiten die strijdig zijn met de belangen van de bevolking.
In de AKB realiseren vooral de radikalen zich terdege dat maatschappelijke keuzen steeds weer door techniese keuzen bepaald worden (en omge-Daarom wordt juist die voorkeur voor bepaalde technologieën, en daarmee de wetenschappelijke deskundigheid waarop die keuze is gebaseerd, afgewezen. Novotny, die de kernenergiediskussie in Oostenrijk heeft geanalyseerd, noemt dit 'wetenschappelijk populisme', het standpunt dat lekenkennis niet bij voorbaat onderdoet voor wetenschappelijke deskundigheid. (19)
Het is niet moeilijk in te zien dat die opvattingen het regelrechte gevolg is van de vruchtenloze diskussies over kernenergie die in de jaren zeventig zijn gevoerd. De argumenten, aan de hand waarvan kritiese wetenschappers toen al de maatschappelijke schade van kernenergie aantoonden, werden door de kaste van gevestigde nukleaire des-

kundigen genegeerd. Evenzo werd de ratio van het kernenergieverzet bestempeld tot een irrationele afkeer van techniek, en zelfs tot een projektie van archetypen, waarbij kernenergie als 'het grote kwaad' of 'de nieuwe erfzonde' fungeert. (20)
Gezien die ervaringen was er dan ook weinig animo in de AKB om deel te nemen aan de BMD, de in 1981 door de overheid georganiseerde inspraakronde, die ten doel had de kernenergieoppositie de pas af te snijden. (21)
De reformisten aarzelden, de radikalen wezen de BMD af: "Het gaat ons er niet om de overheid een oplossing voor haar problemen aan de hand te doen. De AKB is er niet om de problemen van kernenergie mee te helpen oplossen. Wij willen de kerncentrales de wereld uit!" (22)
Een derde overeenkomst ligt op het vlak van de *organisatievorm*. Tegenover het systeem van parlementaire representatie en centrale besluitvorming bepleiten anarchisten een vorm van direkte demokratie, waarbij vooral wordt gedacht aan een radenstelsel, gebaseerd op besluitvorming op lokaal nivo en federatieve samenwerking. (27) Hoewel er stellig binnen de AKB een zekere mate van institutionalisering is opgetreden, is men er toch overwegend in geslaagd om de besluitvorming aan de basis te doen plaatsvinden en burokratiese strukturen te vermijden. Doordat binnen de AKB steeds bewust is geprobeerd om lokale aktiecentra (stroomgroepen, basisgroepen) te bundelen, heeft zich een basisdemokratie kunnen ontwikkelen, die vanzelfsprekend zijn gebreken heeft, maar zich niettemin duidelijk onderscheidt van de gebruikelijke, hiërarchiese,vorm van organisatie.Na 1979, toen de BAN (Breek Atoomketen Nederland) nadrukkelijk het basisgroepenmodel introduceerde, is de AKB zich in toenemende mate gaan bezighouden met de interne organisatiestruktuur. Centraal daarbij staat de opbouw vanuit zgn. affiniteitsgroepen, die verwantschap vertoont met de organisatievorm van de Spaanse anarchisten in de strijd tegen Franco. (24)
De vierde overeenkomst tussen anarchisten en AKB-ers tenslotte heeft betrekking op de gebruikte *aktiemiddelen*. De AKB heeft zich sinds zijn ontstaan vooral gekenmerkt door het voeren van allerlei vormen van direkte aktie, zowel legale (als petitie en demonstratie) als illegale (boikot, blokkade, bezetting, ed.).
Het gaat vrijwel steeds om rechtstreeks verzet, dat ook symbolies van karakter kan zijn, en dat objekt-gericht (akties bij de kerncentrales ed) is. Bovendien hebben de diskussies die in de AKB over de toe te passen verzetsmethoden gevoerd worden, niet in de laatste plaats betrekking op de - ook anarchisten niet onbekende - relatie tussen doel en middelen. Bewust wordt geprobeerd om de aktiemiddelen te doen overeenstemmen met het doel. (25)
Dat betekent dat het gebruik van geweld zeker niet wordt aangeprezen en bijna steeds vermeden wordt. Hoewel niet alle AKB-ers principiëel geweldloos zijn, is de AKB stellig in principe geweldloos. Maar de ethiek van de direkte aktie geldt niet alleen het gebruik van geweld, ook in praktijk brengen van bijv. een sexistiese vorm van aktie werd afgewezen, terwijl voor inwoners van Dodewaard die door de tweede blokkade-aktie schade hadden geleden, door de AKB geld werd ingezameld. (26)
Op grond van deze vier, elkaar deels overlappende, overeenkomsten kan men onmogelijk tot de konklusie komen dat Bakoenin de inspirator van het verzet tegen de Atoomstaat is. Onder hedendaagse aktivisten bestaan weinig belangstelling voor politiekfilosofiese theorie, het anarchisme niet uitgezonderd. De anarchistiese "klassieken" worden niet gelezen, gediskussiëerd over de theorieën van het anarchisme wordt er nauwelijks. De AKB

étiketteren als anarchisties is dan ook misplaatst. Niettemin is er wel degelijk sprake van een zekere mate van verwantschap tussen AKB en anarchisme, zowel in maatschappijvisie als prakties handelen. Of zoals een AKB-er het eens formuleerde: "Ik ben niet voor het anarchisties beginsel, maar ben toch ten dele anarchisties gaan denken door die kernernergiekwestie". (27)

NOTEN

(1) J. Gofman and A. Tamplin, Poisened Power. The case against nuclear power plants. Emmaus 1971. (2) Zie bijv. de Kernenergienota van Milieudefensie 1972. (3) Daniel Ford The Cult of the Atom. New York 1984. pag. 50. (4) Voor een histories overzicht en sociologiese analyse van de AKB zie P. Ester en F.L. Leeuw (red), Energie als maatschappelijk probleem. Assen 1981. pag. 146-171. (5) Financieele Dagblad 11.10. 1974; Eindrapport BMD. Den Haag 1984. pag. 195. (6) Van de talrijke publikaties bijv. Armory B. Lovins, Kernenergie: technische redenen voor ethische bezorgheid. Amsterdam (Milieudefensie) 1975. Een recente publikatie is C. Schuring, E.J. Tuininga en W. Turkenburg, Splijtstof. Controverses over kernenergie. Amsterdam/Boskoop 1983. (7) Zie Hans Ramaer, De dans om het nucleaire kalf. Rotterdam 1974; C.Uitham, B. de Vries en G.J. Zijlstra, Kernenergie in Nederland. Een onderzoek naar machtsstrukturen. Groningen 1977. (8) M. de Vreede, De dood in het vat. Kernenergie in Nederland. Amsterdam 1974. pag. 27. (9) Zie onder meer Jan van Arkel, Stop Kalkar. Amsterdam 1977. (10) P. Boskma, "Reaktor en bom: een Siamese tweeling", in Wetenschap & Samenleving nr. 8/1974. (11). Zie De ultracentriguge, een goudmijntje of een gevaar voor de vrede? VWO-Twente z.j. Aandacht voor de plutoniumekonomie en uraniumverrijking ook in het kwartaalblad Ekologie, dat sinds 1979 verschijnt (Ekologiese Uitgeverij, Amsterdam). (12) Een overzicht van de akties tegen afvaldumping onder meer Herman Damveld, Kernenergie, verlichting of conflict? Groningen 1984. (13) Zie Casper Schuuring (red), Het jaar van Harrisburg. Menselijk falen bepalend. Amsterdam 1980. (14) Zie voor de eerste Dodewaard-aktie Els, Geert, Hans, e.a., Met je hoofd in de wolken en je voeten in de modder. Nijmegen 1981. (15) Zie de diskussies in het AKB-blad Onderstroom sinds 1980. Onderstroom is onlangs na een fusie met de AKB-bladen LEK-Bulletin en Atoomalarm voortgezet als Splijtstop(pb. 1334,Nijmegen).(16) J.W. Duyvendak en R. van Huizen, Nieuwe sociale bewegingen in Nederland. SVAG (postbus 137) Zwolle 1983. pag. 98; Hans van der Loo e.a., Een wenkend perspektief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen. De Horstink (postbus 400) Amersfoort 1984. pag. 205. (17) R. Jungk, De Atoomstaat. Amsterdam 1978. pag. 153; zie ook M. Flood and R. Grove White, Nuclear Prospects. A comment on the Individual, the State and Nuclear Power. London 1976; Maatschappelijke aspekten van kernenergie. Amsterdam (Milieudefensie) 1977. (18) Vgl. de kritiek van zowel een klassieke anarchist als Bakoenin 9in God en de Staat) als een hedendaagse anarchist als Goodman (in De ethiek van wetenschap en politiek). (19) H. Novotny, Kernenergie, gevaar of noodzaak? Anatomie van een conflict. Amsterdam/Boskoop 1983. pag. 29. (20) A. Wünschmann, Unbewusst Dagegen. Zus Psychologie der Kernenergiekontroverse. Stuttgart 1980; D.G.H. Latzko, "Kernenergie, de nieuwe erfzonde", in Wetenschap & Samenleving nr. 7/1974. (21) Vgl. A. Steenbrink en E. Talstra, "De pacificatie van het kernenergieconflict", in Intermediair 4.5.1984. (22) L. Wouda en A. Steenbrink (red), Achter de coulissen van de praatshow. Geschiedenis en bedoelingen van de BMD. Amsterdam/Boskoop 1983. pag. 69. (23) Zie H.J. Ehrlich, "Anarchism and formal organizations. Some notes on the sociological study of organization from an anarchist perspective", in H.J. Ehrlich a.o. (eds), Reinventing Anarchy, London 1979. (24) G. Mak, Buitenparlementaire actie. De discussie over vormen van protest en burgerlijke ongehoorzaamheid. Leiden 1984. pag.28. (25) Vgl. David Miller, Anarchism. London 1984. pag. 89-93. (26) Over de ethiek van de direkte aktie is onder meer uitvoerig gediskussieerd in Onderstroom jgn. 6 en 7 (1982/1983). (27) De Volkskrant 3.5.1980 (deel 5 van een serie artikelen van S. van der Hoek over het als 'nieuw-anarchisties' omschreven verzet van de AKB en andere bewegingen).

BURGERLIJKE ONGEHOORZAAMHEID EN DE STAAT

Thom Holterman

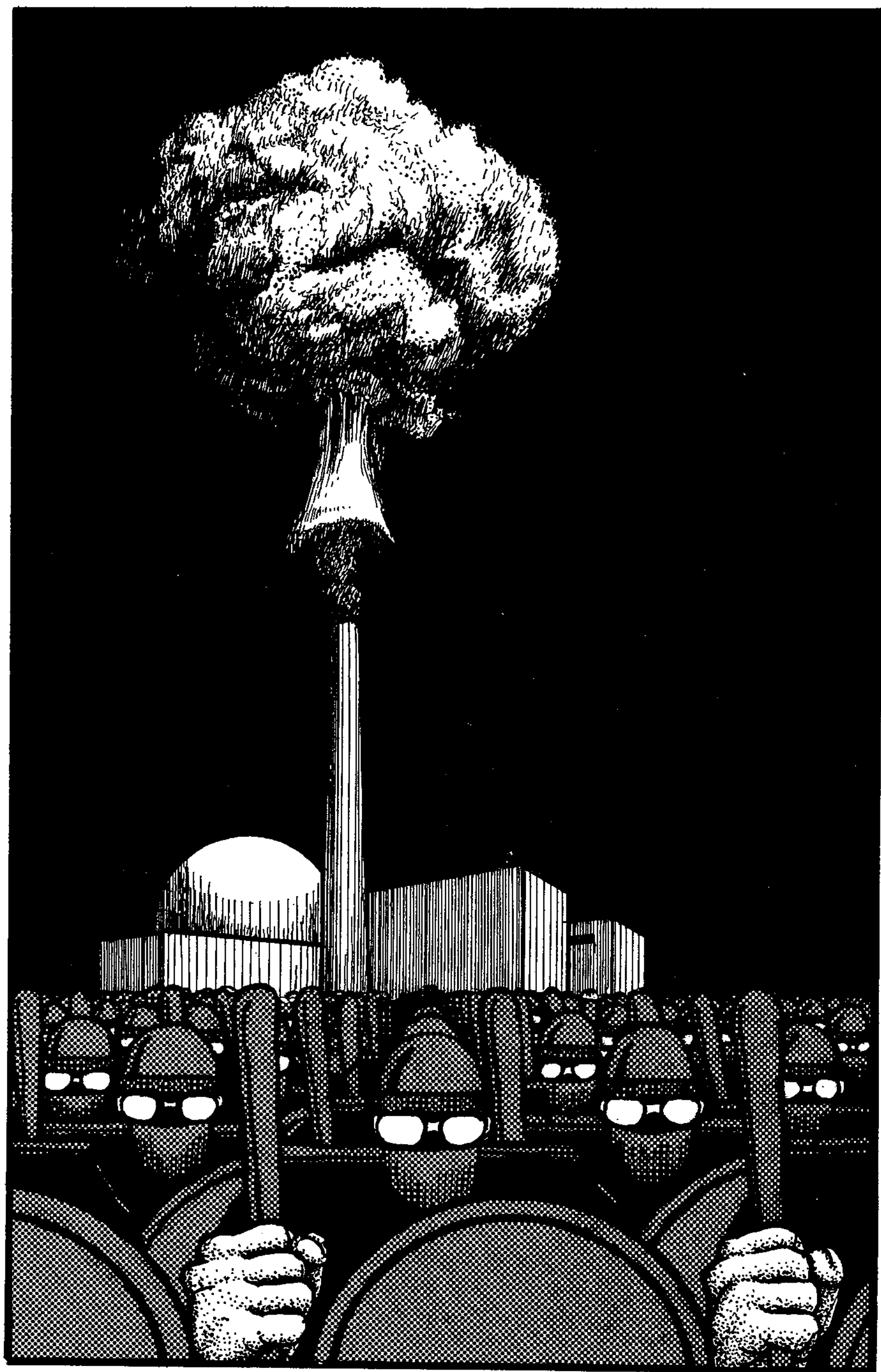
Geweldloze weerbaarheid, militaire dienstweigering, verantwoordelijk produceren, verdedigen van de menselijkheid, het zijn evenzovele zaken die in oppositioneel handelen mede met behulp van het gebruik van de term burgerlijke ongehoorzaamheid worden afgedekt. Afhankelijk van de omschrijving van burgerlijke ongehoorzaamheid vindt dit wel of niet terecht plaats. Gaat men uit van wat in een diepgravende (maar zeer leesbaar gehouden) studie als die van G. Manenschijn (Burgerlijke ongehoorzaamheid; over grenzen aan politieke gehoorzaamheid in een democratische rechts- en verzorgingsstaat) uiteindelijk burgerlijke ongehoorzaamheid heet, dan is nog nauwelijks door iemand onder die noemer te handelen.

En daar ligt voor mij toch een probleem: in deze wereld wordt onderwijl wel doorgewerkt om de 'overkill' met atoomwapens en ander wapentuig te verhogen; in deze wereld sterven per tijdseenheid door verkwistende en destruktieve produktie- en konsumptiewijzen dier- en plantsoorten uit; in deze wereld hebben de direkte producenten geen of nauwelijks een stem in dat wat wordt geproduceerd. En nog meer van dit soort zaken, waarvan ik niet kan nalaten ze immoreel te vinden. Het ontwikkelen van verzet daartegen, het aandringen op verandering daarvan, richt zich niet op nastreven van eng eigenbelang of beperkt groepsbelang. Integendeel, het gaat hier om behartigen van universele belangen. Het betreft verzet tegen misdrijven tegen de mensheid en tegen de natuur.

Het bedoelde verzet kan allerlei vormen aannemen. Een van die vormen is burgerlijke ongehoorzaamheid. Welk soort handelen valt onder burgerlijke ongehoorzaamheid? Vaak wordt in dit geval naar het proefschrift van C.J.M. Schuyt *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid* (Rotterdam, 1972) gewezen. De rechtssocioloog Schuyt heeft tien jaar na het verdedigen van dat proefschrift in een onderzoek aangegeven, dat heel veel aktievormen en vormen van verzet (hij bekeek zo'n duizend gevallen) niet tot burgerlijke ongehoorzaamheid te benoemen zijn, tenzij de definitie wordt aangepast.

Die is toen vervolgens gaan luiden: burgerlijke ongehoorzaamheid is in beginsel geweldloze wetsovertreding waarin uit moreel protest geageerd wordt tegen enigerlei handelen of nalaten door politiek-bestuurlijke organen. Het gaat dus om een protest dat zich op moraliteit betrekt, of zoals de Engelse anarcho-aktiviste en politicologe April Carter zegt: een weigering om overeenkomstig een wet te handelen die op zichzelf beschouwd immoreel is, of een niet te rechtvaardigen inbreuk op iemands rechten. De problemen in een diskussie zijn daarmee verlegt naar vragen als "Wat heet immoreel?" en "Welke inbreuk op iemands rechten is niet te rechtvaardigen?".

Voor de antwoorden op die vragen wordt veelal mede teruggevallen op een moreel oordeel uit persoonlijk gewetensonderzoek. Op grond daarvan voor je zelf een uitzonderingspositie claimen - zoals bijvoorbeeld in geval van militaire dienstweigering - is één. Maar het wordt anders wanneer een individuele gewetensovertuiging de basis is voor de dwang om de rest van de bevolking tot een beslissing te bren-

gen die zij anders niet zou nemen. Hoe dit ook verwerkt wordt, in ieder geval ligt er in opgesloten dat burgerlijke ongehoorzaamheid openlijk en geweldloos bedreven wordt. Het is immers gericht op het bewerkstelligen van een verandering van inzicht.
Aan die verandering dient op vele fronten gewerkt te worden, wat meebrengt dat alvorens over te gaan tot burgerlijke ongehoorzaamheid alle legale en politieke middelen om een gewenste verandering te weeg te brengen of verzet manifest te maken benut moeten zijn. Dat het bij burgerlijke ongehoorzaamheid om een afwijkende vorm van 'gewone' wetsovertreding gaat blijkt uit het voorgaande, en krijgt een extra aksent door de strafaanvaarding, die in de meeste omschrijvingen van burgerlijke ongehoorzaamheid wordt opgenomen.

STATELIJKE ONGEHOORZAAM-HEID

Gegeven het voorgaande acht ik het zinvoller niet over burgerlijke, maar over *statelijke ongehoorzaamheid* te spreken.Want waar het openlijke, niet fysiek-gewelddadige verzet zich tegen richt is de immoraliteit die van staatswege bedreven wordt.
Ook dit laat ruimte voor diskussie, want weer is de vraag te stellen wat onder immoraliteit moet worden verstaan. Het is bijvoorbeeld niet uit te sluiten dat rechtse ekonomen de kreatie van staatsschuld immoreel vinden. Ik denk hier echter in het bijzonder aan misdrijven tegen de mensheid en de natuur (diepgaande verstoring en/of vernietiging van de sociale en natuurlijke ekologie) aan het ondergeschikt maken van de mens en zijn natuurlijke omgeving aan een destruktieve technologie.
De staat, hier gezien als samenballing van staatsapparaten die een multifunktioneel dwangmonopolie vormen op een bepaald territoir, wordt daarbij begrepen als organisationeel platvorm ten behoeve van het voorbereiden en bedrijven van vorenbedoelde immoraliteit. Daarbij beweer ik niet dat de staat uitsluitend voor dat doel is opgezet, noch dat 'staat' niet op andere wijzen is op te vatten. Het gaat mij hier dus om facetten van wat ik eerder 'dominante staat' heb genoemd (verg. De AS nr. 66).
Handelingen die van staatswege worden verricht krijgen in Nederland hun rechtvaardiging ondermeer verleend door het bestaan van de parlementaire demokratie. Een bekende voorstelling van zaken is dat de mensen, die de bevolking uitmaken, met elkaar hebben afgesproken dat zij zich aan de produkten (wetten) als uitkomst van bepaalde parlementaire procedures hebben te houden. Die produkten worden veelal wetten genoemd. Wie zich niet aan de daarin neergelegde regels houdt schendt de principes van de rechtsstaat, handelt 'ondemokraties', althans zo luiden de verwijten dan. In die verwijten klinkt door dat er uit het voorkomen van een parlementaire demokratie een *gehoorzaamheidsplicht* wordt gedistilleerd. Het bestaan van de parlementaire demokratie wordt daarbij ontleend aan de veronderstelling dat er een sociaal kontrakt zou zijn gesloten.
Het sociale kontraksdenken is in anarchistiese kring sterk gekritiseerd. Het sociale kontraktsdenken is echter ook voor het tegendeel te gebruiken dan waarvoor het is ontwikkeld, namelijk inplaats voor legitimatie van de afdwinging van gehoorzaamheid, voor het schragen van verzet.
Bovendien is het helemaal de vraag of elke vorm van het zich niet aan de regels houden ondemokraties is. Misschien is er, onder bepaalde omstandigheden, juist wel een plicht om regels te negeren, wat een leus impliceert als: waar recht onrecht wordt, wordt verzet tot plicht! De rechtssocioloog Bruinsma zegt bijvoorbeeld in

de sociaal-politieke kontekst van dit betoog dat verzetsrecht de morele verdediging beoogt van in aanzet geweldloze en openlijke ordeverstoring uit protest tegen officiële besluiten of het uitblijven daarvan. Op een dergelijk verzetsrecht wil ik nader ingaan.

VERZETSRECHT

Het verzetsrecht is overigens geen nieuw verschijnsel. De oude Grieken kennen al 'monarchomachen', die tegen alleenheersers strijden. In de 15e en 16e eeuw ontpopt mede een aantal rechtsgeleerden zich tot zogenaamde monarchomachen, door de macht van de koning te relativeren. Zo ontwikkelen sommigen een leer dat de koning gevolgd moet worden voorzover hij zich aan de afspraken houdt, maar wijkt hij daarvan af, dan kan hij worden afgezet. Leerstellingen van de monarchomachen vormen de basis van het Hollandse verzet tegen de Spaanse koning en van het Plakkaat van Verlating (1581), waarbij Filips II van zijn heerschappij vervallen verklaard wordt.
De hedendaagse diskussie kan vanuit eenzelfde achterdrond worden benaderd. Men kan dan stellen dat door het in die diskussie schermen met een gehoorzaamheidsplicht men de staatstheorie van het vooronderstelde kontakt tussen overheid en onderdaan laat herleven. Dit kontraktuele element relativeert de absolute gehoorzaamheidsplicht. Een kontrakt berust immers op een wederkerige verbintenis. Is de overheidsprestatie gebrekkig of onakseptabel ('immoreel'), dan kan géén gehoorzaamheid *op dat punt* van de burger worden verwacht.
In de diskussie over dit uitgangspunt komen twee zaken centraal te staan. Het eerste behelst dat de idee van de bestaansmogelijkheden van een rechtsorde niet integraal wordt afgewezen. Veeleer worden sommige uitkomsten, die eruit worden afgeleid verworpen. Het tweede gaat over de gedachte, dat, als bepaalde argumenten in besluitvormingsprocessen onvoldoende kans krijgen om een rol te spelen, of als een zekere procedure niet naar behoren heeft gefunktioneerd, er dan reden tot verzet kan zijn.
Met betrekking tot het element dat de rechtsorde niet integraal wordt verworpen is het volgende op te merken. Het komt voor dat de veranderdende maatschappelijke overtuiging haaks komt te staan op wat in wetgeving een handelingspatroon is gesanktioneerd. Het volgen van de veranderende maatschappelijke overtuiging leidt dan tot wetsovertreding. Het betreffende element uit de rechtsorde wordt uitgedaagd, niet de rechtsorde alszodanig, waaronder ik hier versta het geheel van regelscheppende en regelafdwingende mechanismen die in een konglomeraat van sociale groepen verankerd zijn. In spaarzame gevallen blijkt de rechter te handelen naar de veranderde maatschappelijke overtuiging van een ten opzichte van de wet ongehoorzame burger te pardonneren. Dit handelen dienst dan gekarakteriseerd te kunnen worden als een moreel gefundeerd en zorgvuldig overwogen overtreding van verouderde (t.o.v. de veranderde maatschappelijke overtuiging) wetgeving. De rechter maakt dat zo'n wetsovertreder toch binnen de rechtsorde blijft handelen, alleen wordt het recht in dat geval gevormd door de maatschappij zelf, wat zijn erkenning vindt bij de rechter. Ook op een andere wijze blijken mensen in verzet zich binnen de idee van een rechtsorde op te stellen. Dit doet zich voor waar bijvoorbeeld een beroep wordt gedaan op bovenpositiefrechtelijke beginselen als 'gelijkwaardige behandeling' en 'respekt'. Er wordt daarbij op gewezen dat zelfs waar de leus wordt aangeheven 'uw rechtsorde is de onze niet', dat nog geen afzweren betekent van elke rechtsorde. Een maatschappij die tegelijk woningnood en leegstand van woningen laat voortduren, moet echter

verwachten dat een kraakbeweging aan een 'woonrecht' als bovenpositieflijk beginsel gaat appelleren. Iets soortgelijks is aan de orde wanneer op erkenning van gewetensbezwaren wordt aangedrongen, onder openlijk aannemen van een tegen wetgeving gerichte houding. Men blijft - ondanks de opvatting dat 'uw rechtsorde de onze niet is' - handelen binnen een rechtsordelijk denken.
Dit maakt het enerzijds mogelijk te trachten strategies gebruik van recht te maken. Anderzijds maakt het ondubbelzinnig duidelijk dat het niet om burgerlijke maar om statelijke ongehoorzaamheid gaat. Voor het verzet heeft men namelijk zijn aan burgerschap ontleende redenen, die in dat geval van staatswege gefrustreerd worden. Dit markeert overigens niet het eind maar het begin van de diskussie. Want waaraan ontleent iemand zijn principes voor invulling van zijn burgerschap? Neigt het botvieren van die principes niet naar fanatisme, dat ten aanzien van menig andere bevolkingsgroep belachelijk wordt gemaakt of als verwerpelijk of verderfelijk wordt gehouden (denk aan leden van zekere geloofsgenootschappen die godsdienstig gegronde gewetensbezwaren hebben tegen verzekeren, tegen inenten?) Dit laat ik verder rusten.
Waar het mij om gaat is iets te zeggen over een mogelijk aangrijpingspunt van statelijke ongehoorzaamheid en non-koöperatie. De non-koöperatie berust dan op het niet meewerken aan opdrachten die van staatswege zijn gegeven, waarbij men medeplichtig zou worden aan het schenden van internationaal recht, bijvoorbeeld inzake plaatsing van kruisraketten in Woensdrecht, het lopen van site-wacht (zie onder *Juridies aktivisme* elders in dit nummer).

VERANTWOORDELIJKHEID

Het is in dit geval zinvol over te stappen naar het tweede facet in het uitgangspunt van diskussie over het verzetsrecht. Gesteld werd, dat, wanneer bepaalde argumenten in besluitvormingsprocessen onvoldoende kans krijgen om een rol te spelen, of als een zekere procedure niet naar behoren heeft gefunktioneerd, er dan reden tot verzet kan zijn.
Zo komen in organen van volksvertegenwoordiging (bijv. de gemeenteraad, het parlement) beslissingen op twee manieren tot stand, in welke gevallen steeds over 'parlementaire besluitvorming' wordt gesproken. Beide wijzen van besluitvorming leveren 'parlementaire beslissingen' op, maar het is de vraag of ze dezelfde legitimerende en tot gehoorzaamheid verplichtende werking hebben. In het geval dat parlementaire besluitvorming tot stand is gekomen na rijp beraad, zonder dwang van fraktiediciplines en gedragen door *een grote meerderheid*, waarbij rekening is gehouden met de belangen van minderheden, mag op een redelijke legimiterende werking worden gerekend. Dit is anders in het geval dat onder druk van een bestuurscrisis een geringe meerderheid, na emotionele en verwarde diskussies is gevormd onder hanteren van fraktiediscipline, en oproepen van zieke vertegenwoordigers.
Ook dàn valt er te schermen met een meerderheidsbeslissing; maar de legitimerende werking ervan is nihil. In een pluriforme maatschappij als de Nederlandse zullen dan (aanzienlijke) minderheden zich weggedrukt voelen en - in laatste instantie - naar het middel van statelijke ongehoorzaamheid grijpen. Menigeen heeft er reeds op gewezen dat statelijke ongehoorzaamheid in zo'n geval geen gevaar voor de parlementaire demokratie is, maar juist een signaal dat het demokraties gehalte van het bestuurlijk handelen zoek is geraakt. En daar ziet het er dan ook naar uit. Uiteraard zullen de (officiële) machthebbers dit niet zo ervaren. Zij zien alleen hun gezag in gevaar

komen.
Dat machthebbers zich bedreigd voelen is niet zo vreemd, want allerlei akties beogen ook ingrijpende wijzigingen van een sociale status quo. Bedrijfsbezetting hoort naar arbeiderszelfbestuur te verwijzen; kraken hoort naar socialisatie van volkshuisvesting te verwijzen; het beroep op gewetensbezwaren militair apparaat en verzetsrecht hoort de soevereiniteit van de staat aan te tasten en een politieke doorbreking van het statelijke machtsmonopolie te bewerkstelligen.
Die overdrachtelijke doelen wijzen in de richting van het ontwikkelen van een gehorizontaliseerde, 'gean-anchiseerde' samenleving althans in het doorbreken van een vertikale, 'gehiërarchiseerde' samenleving. Waar het andere maatschappelijke plan, waarin de overdrachtelijke doelen systematies passen, afwezig is zal de aktie alras gericht zijn op het behalen van eigen voordeel en nastreven van eigenbelang. Steeds behoort er dus sprake te zijn van een dubbelslag van strijd- of verzetsmiddelen en anticipatie op de te bereiken andere samenleving. Het bestrijden van machthebbers alleen mag niet als voldoende worden beschouwd. Kortom, het gebruik van statelijke ongehoorzaamheid ontslaat niet van de verantwoordelijkheid, die men heeft met betrekking tot het bijdragen aan het welslagen van het - desnoods stapje voor stapje - doorvoeren van een ander maatschappelijk plan. Dit levert een dubbele verantwoordelijkheid op. Ten eerste is er de verantwoordelijkheid ontleend aan het burgerschap dat geprofileerd wordt in de anticipatie op de elementen van de nieuwe maatschappij. Zonder dat wordt verzet blind verzet, en daarmee veelal kontraproduktief. Maar ten tweede heeft men te bedenken dat het andere maatschappelijke plan ook door anderen gewild en aanvaardbaar moet zijn. De aktivist draagt verantwoordelijkheid voor het feit dat zulks het geval is. De door hem aangeheven leus 'uw rechtsorde is de onze niet' kan zich ook tegen hem keren, waar hij zich in zijn verzet niet uitsluitend tot machthebbers richt. Anderen dan machthebbers kunnen tegen aktievoerders zeggen 'uw maatschappelijk plan is het onze niet'. En wie dan op de proppen komt met een superioriteitsverhaal omtrent dat maatschappelijk plan herhaalt de geschiedenis van een zich ontwikkelde politieke terreur of ontwikkelt zich tot fundamentalistiese fanatikus.

LITERATUUR

Dit betoog rust voor het ontwikkelen van een argumentatiekader ten behoeve van de diskussie rond opvattingen over burgerlijke ongehoorzaamheid op de volgende literatuur:

- P.H. Bakker Schut, T. Prakken, Th. de Roos, Politiek protest in de rechtszaal; elementen van een politieke verdediging in openbare orde-zaken; in Recht en Kritiek, 1984, no. 1; p. 33-62.
- Bevrijding, een keuze uit het werk van Clara Meijer-Wichmann; samengesteld en ingeleid door Th. Holterman en H. Ramaer; Amsterdam (1979).
- H. van den Brink, Burgerlijke en bestuurlijke ongehoorzaamheid; in TvO 1983, no. 20; p. 519-521.
- H. van den Brink, Burgerlijke en politieke ongehoorzaamheid; in TvO, 1984, no. 7; p. 143-145.
- F. Bruinsma, Ongehoorzaamheid binnen en buiten de rechtsorde; in NJB, 1983, no. 4; p. 125-128.
- F. Bruinsma, Het recht op verzet; Leiden 1983 (brochure).
- A. Carter, Direct action and liberal democracy; London 1983.
- Geweldloos aktief; uitgave van Stg. ter bevordering van studie en vorming en training in geweldloze weerbaarheid; sept. 1966.
- H. Th. J. F. van Maarseveen, Juridische vormgeving aan sociale actie; preadvies Vereniging voor de vergelijkende studie van het recht van België en Nederland; Zwolle 1974.
- G. Manenschijn, Burgerlijke ongehoorzaamheid; over grenzen aan politieke gehoorzaamheid in een democratische rechts- en verzorgingsstaat; Baarn 1984.

OVER POLITIEK EN MYSTIEK

Manja

De laatste tijd wordt er gelukkig aandacht besteed aan irrationele tendenzen in de 'nieuwe' sociale bewegingen. Gelukkig, aangezien er aanzienlijke gevaren in schuilen, zoals ik hieronder zal proberen duidelijk te maken. Omdat het van belang is te weten hoe die tendenzen er uit zien en wat de oorzaken ervan zijn, zal ik beginnen met een schets van deze tendenzen in de kraakbeweging, de vrouwenbeweging en de milieu/ekologiebeweging. Het zal een onvolledige opsomming zijn, omdat het is wat mij opvalt en waar ik me aan stoor.

In delen van de kraakbeweging viert de absolutering van emoties hoogtij: iets doen (een steen gooien, een 'harde aktie' voeren) omdat je *kwaad* bent is voldoende rechtvaardiging voor die daad. Of het omgekeerde: mensen wijzen gewelddadige akties af, omdat die hen een 'verkeerd gevoel' bezorgen. Nu is aktievoeren inderdaad een emotionele bezigheid, in die zin dat het aan je vreet of je soms ook een kick geeft. Maar dat rechtvaardigt nog niet het soort diskussies dat je vaak op kraakvergaderingen hoort, waarbij er wel een taboe lijkt te rusten op het gebruik van louter politieke en rationele argumenten. Hoe heeft het zover kunnen komen?
Ooit was de kraakbeweging voor het grootste deel een politieke beweging die streed tegen spekulatie en eigendomsrecht. Er werden politieke diskussies gevoerd over strategie en doeleinden en iedere kraker/kraakster kon in een gloedvol betoog de doelen en middelen van de kraakbeweging verdedigen. Maar na verloop van enige jaren viel er bij een - aanvankelijk kleine, maar later gestaag groeiende groep onvrede met de gang van zaken in de kraakbeweging te bespeuren.
De grote monden in de vaak heftige discussies kregen te horen dat zij zich schuldig maakten aan *macho-gedrag*. Veel mensen - vooral vrouwen - voelden zich niet langer thuis in het 'heftige' sfeertje van gespierde politieke taal en leren jassen. Het bleek heel moeilijk te zijn om het hanige gedrag van (vooral) mannen in diskussies en bij akties te bekritiseren. En omdat een sfeer die je niet aanstaat moeilijk anders te omschrijven is dan in termen van de gevoelens die deze bij je oproept, gingen gevoelens als gauw een belangrijke rol spelen in de discussies over het onderwerp macho-gedrag. Maar ook macho's hebben hun gevoelens en ook zij wierpen deze in de strijd. Bij hen gingen het dan vaak om gevoelens van *kwaadheid*, die een rechtvaardiging moesten zijn van hun 'heftige' gedrag bij konfrontaties met de politie.
Op zich was het goed dat er ruimte kwam in de kraakbeweging om ook eens te praten over de gevoelens die aktievoeren bij je oproept.
Maar helaas zijn die gevoelens nu argumenten geworden die politieke diskussie nogal eens onmogelijk maken. Dat heeft verschillende oorzaken, waarvan *teleurstelling* wel de belangrijkste is. Teleurstelling over het uitblijven van werkelijke resultaten in de strijd tegen de spekulatie, teleurstelling over het steeds weer verliezen van gevechten om kraakpanden, maar ook teleurstelling over de manier waarop mensen in de kraakbeweging toch met elkaar bleven omgaan.
De macho-diskussie is nooit tot een (goed) einde gebracht en dat heeft enorme frustraties opgeroepen. De in-

terne verdeeldheid in de kraakbeweging is zo groot dat verschillende groepen niet eens meer met elkaar praten. Dit alles heeft ertoe geleid dat veel krakers wegvluchten, soms letterlijk uit de kraakbeweging, maar heel vaak ook in het praten in termen van emoties in plaats van met (politieke) argumenten.

MACHTSVERHOUDINGEN

In een deel van de vrouwenbeweging vind je irrationalisme in de vorm van mystieke baarmoeder- en moederschapsverering. In de meest uitgesproken vorm is dit te vinden bij de *Goddess Movement* in de VS, een verkapte religieuze sekte, die zich met het predikaat 'feministies' meent te mogen tooien. In Nederland vinden we moederschapsverheerlijking onder andere bij *Vrouwen voor Vrede*. Deze organisatie meent dat vrouwen als 'draagsters van het leven' een speciale verantwoordelijkheid hebben in de strijd tegen kernwapens. Dit is niets anders dan de ouderwetse vooroordelen over de rol van de vrouw in ere herstellen. Alleen zetten *Vrouwen voor Vrede* (en soortgelijke groepen) de waardering op z'n kop: 'vrouwelijke waarden' zijn superieur aan 'mannelijke waarden'. In het boek *Ontmantel de basis* over het vrouwenvredeskamp Soesterberg geeft een vrouw hierop het volgende kommentaar (pag. 33): 'Steeds meer feministen kunnen blijkbaar de strijd tegen het patriarchaat niet meer aan en vluchten in hogere sferen (de goede oude tijd van het matriarchaat, het paradijs van de Oergodin en de toverkracht van de heks.' (...) 'De kultuurfeministen (Goddess Movement etc.) en de traditionele vrouwenvredesgroepen staan dicht bij elkaar wat betreft hun houding ten aanzien van mannen en patriarchaat.' (...) 'In beide bewegingen worden maatschappelijke verschillen tussen mannen en vrouwen verdoezeld. Vrouwen wordt macht toegeschreven, die ze in werkelijkheid niet hebben, de macht van mannen wordt in gedachten en op papier geringer gemaakt dan hij in werkelijkheid is.'
Daaruit vloeien dan weer allerlei rituelen voort die voor akties door moeten gaan, zoals het 'omhelzen van de basis' (o.a. in Greenham Common en Volkel) waarbij het kwaad van het militarisme 'in de moederschoot wordt opgenomen'. In dit kader zijn ook de opvattingen van de Amerikaanse kinderarts Helen Caldicott (die een kruistocht tegen kernwapens houdt, met lezingen over de hele wereld) te plaatsen: zij introduceerde de kreet 'Take the toys from the boys' en motiveerde deze als volgt: 'Wij moeten die kleine jongens (ze bedoelt politieke en militaire leiders, M.) dus opvoeden. Zoals moeders dat doen. Wij moeten de moeders van de planeet zijn.'
Ook hier zie je een volstrekt negeren van bestaande machtsverhoudingen en het toeschrijven van macht aan vrouwen om de agressie en machtshonger van politieke leiders te kunnen uitschakelen. Dat zou ook nog betekenen dat het schuld van vrouwen is als er toch oorlog komt. Hadden ze die jongetjes maar beter op moeten voeden.
In de milieubeweging zijn al heel lang zoveel irrationele tendenzen zichtbaar dat ik nauwelijks weet waarmee ik moet beginnen. Natuurmystiek, landbouwmethodes die niet gebaseerd zijn op overwegingen van gezondheid en milieu maar op astrologie, te pas en vooral te onpas schermen met de tegenstelling 'natuurlijk-onnatuurlijk' etc.
Bij de Westduitse Grünen zie je vooral de natuurmystiek. Het 'heilige Duitse woud' moet beschermd worden. Natuurlijk gebruiken ze ook wel rationele argumenten om hun ekologiese opvattingen te propageren, maar waarom vinden ze het nodig om op dit soort troebele emoties in te spelen?

De biologies-dynamiese landbouw, die zich wat tijden van zaaien en oogsten baseert op astrologie, komt voort uit de anthroposofie. Gezien het zweverige karakter van de anthoposofie is dat niet verwonderlijk. (Zie *'t Kan Anders* nr. 4/1984). Maar waarom slaat deze vorm van landbouw zo aan in alternatieve kringen?
Een deel van het antwoord op deze vragen ligt in de afkeer van rationaliteit die je veel vindt in ekologie-kringen. Rationaliteit wordt geassocieerd met de verschrikkingen die de moderne wetenschap en technologie hebben voortgebracht (kernenergie, kernwapens, allerlei chemiese stoffen die de natuurlijke omgeving vergiftigen). Het valt niet te ontkennen dat dat produkten van de rationaliteit zijn. Alleen is de vraag: rationaliteit in dienst van wie of wat? Met andere woorden: het is niet de rationaliteit op zich die je verantwoordelijk moet stellen voor deze ellende, maar de honger naar macht en winst van politici en ondernemers. Zij hebben het geld om wetenschap en technologie voor hun karretje te spannen. En het ontbreekt wetenschapsbeoefenaren en technologen meestal aan het verantwoordelijkheidsgevoel dat hen ervan zou moeten weerhouden om zich te laten gebruiken.
In feite is deze houding van veel alternatievelingen ook weer een ontkenning van de bittere realiteit. Die realiteit lijkt ook zo onwrikbaar dat het misschien geen wonder is dat veel mensen liever een eigen wereldje scheppen waarin alles wat overzichtelijker is en waarin je niet tegen boze politieke machten hoeft te vechten. Binnen dat wereldje kun je tenminste nog het gevoel hebben dat je greep hebt op wat er om je heen gebeurt; als je maar bij volle maan zaait ben je verzekerd van een goede spinazieoogst. Dat geeft tenminste een illusie van zekerheid.

GEVAREN

Het meest in het oog lopende gevaar van deze verschijnselen is de depolitisering die ze met zich mee brengen. In plaats van de onprettige realiteit onder ogen te zien en zich af te vragen met wat voor strategie deze te veranderen is, doet men ineens of die realiteit niet bestaat en stort men zich in allerlei hersenspinsels.
In de kraakbeweging worden tegenwoordig nog maar zelden diepgaande politieke diskussies gevoerd. De verbittering over de vele nederlagen van de afgelopen jaren heeft de meeste krakers hoop op een politiek perspektief ontnomen. Maar de reaktie van velen om dan maar op te houden met nadenken over die situatie en uitsluitend nog op basis van emoties te handelen heeft nu al desastreuze gevolgen gehad. Het meest zichtbaar zijn de gevolgen van de 'woede-cultus': wat je ook doet, als het maar uit kwaadheid gebeurt is het wel goed. En dan sneuvelen al gauw de verkeerde winkelruiten (denk aan de rel in de Ferdinand Bolstraat in Amsterdam, waar niet alleen grootwinkelbedrijven hun ruiten aan scherven zagen, maar ook kleine middenstanders) dan krijgt een burgermeester die inderdaad de ene na de andere fout maakt in de Amsterdamse Staatsliedenbuurt antisemitiese opmerkingen naar z'n hoofd, dan worden onderlinge konflikten ook maar met geweld 'opgelost' (krakers die elkaar ontruimen, omdat ze ruzie hebben bijvoorbeeld). Kortom, de (politieke) verloedering doet z'n intrede. Dat is een onvermijdelijk gevolg van het uit de weg gaan van politieke diskussies en het op nul zetten van het verstand.
In de vrouwenbeweging vindt een gelijksoortig proces plaats. Teleurstelling over wat er allemaal *niet* bereikt is

leidt bij sommige vrouwen tot blikvernauwing. De vijandige mannenwereld wordt buiten haakjes gezet en de feitelijke bestaande machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen worden ontkend of genegeerd. Zoals al bleek is het vrouwbeeld in die kringen ronduit anti-feministies. Deze vrouwen halen de traditionele vrouwenrol weer uit de mottenballen, stoffen haar af en zetten haar op een voetstuk. Wat ze zich blijkbaar niet realiseren is dat ze zichzelf daarmee tot machteloosheid veroordelen. Je kunt ketenen nog zo mooi laten blinken, het blijven ketenen!

Bij de ekologen ziet de toestand er misschien nog het somberst uit. De politieke strijd tegen de oorzaken van vervuiling en vernietiging van het milieu is voor de meesten bijna geheel achter de horizon verdwenen. In plaats daarvan gaat men geheel op in onbespoten teelt en verheerlijking van 'de natuur'. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat een organisatie als *De Kleine Aarde* overgenomen is door de anthroposofen en dat twee medewerkers die wèl het verband tussen ekologie en politieke strijd zagen eruit gegooid zijn. In het boekje dat zij (David Douwes en Sibrand Nobbe) hierover schreven *De vuile was van De Kleine Aarde* staat het alsvolgt: 'In het klimaat van bekrompenheid, dat op De Kleine Aarde heerst, is de angst voor rationeel denken altijd heel tastbaar geweest. Pogingen om konflikten te beredeneren en te herleiden tot strukturele en maatschappelijke oorzaken werden nooite aanvaard; men bleef het zoeken in de karakters en de 'uitstraling' die personen zouden hebben, de manier-waarop-je-met-elkaar-omgaat en 'het verkeerde gevoel dat je krijgt' ...'

De Kleine Aarde was dus rijp voor overname door een mystieke sekte. En omdat de depolitisering niet beperkt blijft tot *De Kleine Aarde*, maar een groter deel van de ekologiebeweging heeft aangetast, kunnen de machthebbers en verantwoordelijken voor de ekologiese krisis opgelucht adem halen; van alternatieve boertjes en ekologiese middenstanders zullen ze geen last hebben. Die lezen liever Mellie Uyldert dan dat ze zich afvragen hoe ze de bijl aan de wortels van het kapitalisme en de staat kunnen slaan ...

Maar daarmee is nog niet alles gezegd. Wie het terrein van de rationaliteit verlaat en zich in het mystieke denken begeeft zal vroeger of later merken dat zijn of haar opvattingen wel degelijk met politiek te maken hebben. Mystiek en irrationaliteit zijn namelijk bij uitstek gebieden waar het fascisme zich thuis voelt en waar het prima gebruik van weet te maken. Het is geen toeval dat de Centrumpartij zich op het terrein van de milieuproblematiek begeeft. De baasjes van deze organisatie weten maar al te goed waar ze verdwaalde lammeren kunnen vangen.

Juist door de vaagheid van begrippen als 'natuurlijk' en 'onnatuurlijk' is het gemakkelijk om bijvoorbeeld racistiese opvattingen binnen te smokkelen. Als je zegt dat het 'onnatuurlijk' is dat mensen ver van hun geboorteland leven zal maar bij weinig van de politiek niet al te bewuste alternatievelingen de bel gaan rinkelen, dat er hier sprake is van een bloed-en-bodemtheorie. Zo zijn er veel meer voorbeelden te geven. Denk aan de in alternatieve kringen zo populaire Mellie Uyldert die een fikse portie fascisme in haar edelstenen en astrologie weet te stoppen ... zonder dat dat haar lezers ooit opviel! (Zie Felix Zwitser, Mellie Uyldert - De onbegrepen wijze maagd; Boxtel 1984). Kortom, er bestaat een levensgevaarlijk schemergebied tussen 'nieuwe' sociale bewegingen en fascisme.

Daarin zou ook het boven geschetste voorbeeld niet misstaan. Als er één politieke stroming is die het traditioneel vrouwbeeld uitbuit dan is het wel het fascisme. En het griezelige is dat zowel

in Italië als Duitsland de meeste vrouwen het fascisme steunden. (Zie M. Macciocchi, Vrouwen en fascisme; Amsterdam 1977). Juist omdát het moederschap en de traditionele vrouwenrol verheerlijkt werden, lijkt het wel.

Wie weet hoeveel aktivisten de overstap naar het irrationele nog zullen maken, uit politieke desillusie of gewoon omdat ze hun verstand op sterk water hebben gezet. En zich vervolgens zullen laten misbruiken voor precies die belangen waar ze ooit tegen streden ...

CLARA MEIJER-WICHMANN

Dit jaar is het een eeuw geleden dat de anarchiste Clara Wichmann werd geboren. Dat feit zal niet ongemerkt voorbijgaan. Er is een comité gevormd dat verschillende aktiviteiten m.b.t. Clara Wichmann bundelt. Zo zal op 16 oktober een plakette worden onthuld aan het geboortehuis van Clara Wichmann (Nagtegaalstraat 37, Utrecht). Verder wordt een expositie in het Utrechts Universiteitsmuseum voorbereid en wordt in samenwerking met het Studium Generale van de universiteit een lezingscyclus georganiseerd.
Achtereenvolgens zullen spreken: Arthur Lehning (11 september 20.00 uur), Ger Harmsen (25 september 20.00 uur), Herman Bianchi (2 oktober 20.00 uur), Gernot Jochheim (9 oktober 20.00 uur), Rudolf de Jong (16 oktober 20.00 uur); voor de avond van 18 september wordt nog een spreker/spreekster aangezocht, die het feminisme van Clara Wichmann zal behandelen.
Meer informatie over deze cyclus in de juridiese fakulteit, Janskerkhof 15a, Utrecht bij Suzette Haaksma van SG Utrecht (030-532436). Ook is daar informatie te verkrijgen over de tentoonstelling in de Biltstraat 166, Utrecht, die op 11 september om 15.00 uur geopend wordt. Bijdragen in de kosten van plakette kunnen gestort worden op postgiro 1592895 ten name van Manuel Kneepkens, Voorschoterlaan 137, Rotterdam, met vermelding 'Plakette CMW'. Waarschijnlijk zal in dit kader van CMW-herdenking een bundel over haar leven en werk verschijnen onder redaktie van Thom Holterman, Klaas Pit en Hans Ramaer (uitgave Ambo of Bijleveld).
Ook het Documentatiecentrum Vrij Socialisme, postbus 14045, Utrecht herdenkt CMW door het beschikbaar stellen van een Clara-Meijer-Wichmann Prijs van f. 250,-- voor scripties/artikelen met betrekking tot het anarchisme. De inzendingen dienen tot stand te zijn gekomen na 1 januari 1983 en moeten voor 1 september 1985 in het bezit te zijn van het centrum, dat meer informatie over de voorwaarden kan vertrekken. Overigens is door dit centrum het eerste nummer van een Mededelingenblad uitgebracht, dat donateurs gratis ontvangen. Minimumdonatie f. 10,-- per jaar op giro 5469269 ten name van Stg. Doc. Vrij Soc. te Utrecht.
Ook De AS besteed aandacht aan Clara Wichmann: nr. 70, dat rond 1 juli verschijnt, zal geheel gewijd zijn aan deze in 1922 gestorven anarchiste die vooral bekendheid heeft gekregen door haar pleidooi voor afschaffing van het strafrecht en voor geweldloze aktie.

LITERAIR FRANKRIJK

In 1985 en 1986 vindt onder auspiciën van het Nederlands Theater Instituut een kulturele manifestatie plaats, getiteld La France aux Pays Bas. In dat kader worden diverse tentoonstellingen georganiseerd. Zo opent op 14 juni een expositie over 'Libertaire tendenzen in avant-gardistiese stromingen in Frankrijk en Nederland'. die tot 20 augistus is in de Nieuwe Kerk, Gravenstraat 17, Amsterdam. Van 12 juli tot 8 september is er in het Hirtorisch Museum te Amsterdam een expositie over 1 mei 1968 ('De verbeelding aan de macht'). Ter gelegenheid van deze en andere manifestaties verschijnt bij uitgeverij Kwadraat, postbus 130, Vianen een begeleidende bundel met daarin onder meer artikelen over de Mei-revolte 1968 en over het anarchisme in Frankrijk. Meer informatie via 020 - 235104.

LES MULTINATIONALES ET LES GOUVERNEMENTS NE PEUVENT PAS SURVIVRE SANS VOUS

30 AVRIL 1985

DONNONS-LEUR CE QU'ILS MÉRITENT

PARALYSONS LA FINANCE

ABSOLUTELY NO CORPORATIONS

HEDENDAAGSE SOCIALE BEWEGINGEN

Nederlandse sociologen hebben inmiddels ook de nieuwe sociale bewegingen ontdekt. Recent verscheen bij De Horstink een in opdracht van het ministerie van Brinkman verrichte studie van Hans v.d. Loo, Erik Snel en Bart van Steenbergen onder de titel *Een wenkend perspektief?* In het eerste hoofdstuk een nogal oppervlakkige theoretiese inleiding. Vervolgens worden in een zestal hoofdstukken, met kneuterige titels als 'Ontwaak, verworpen moeder aarde' en 'In Holland staat een huis' achtereenvolgens de milieubeweging, de kraakbeweging, de vrouwenbeweging, de werkbeweging, de vredesbeweging en de persoonlijke-groei-beweging (!?) behandeld.

De vraag naar het specifiek nieuwe wordt evenwel niet echt beantwoord. Op p. 205 wijzen de auteurs nota bene op een *links libertaire traditie* die in de meeste bewegingen 'in min of meer sterke mate' is terug te vinden; op p. 206 citeren zij ene Ter Bogt die stelt: "Het enige dat verandert is de verpakking, hetzelfde reproduceert zich in steeds andere vormen" om weer een bladzijde verder dan maar te konkluderen: "Veel meer zien wij deze bewegingen als een gevolg van bepaalde ontwikkelingen, maatschappelijke achtergronden en stromingen waarin het historische en het hedendaagse, nieuwe samenkomen". Zo lust ik er nog wel een paar...

Al met al steekt de doktoraalskriptie van Jan Willem Duyvendak en Rob van Huizen *Nieuwe sociale bewegingen in Nederland*, die in 1983 bij de SVAG verscheen gunstig af bij dit boekje van v.d.Loo c.s.Hoewel ook het verhaal van Duyvendak en Van Huizen theoreties aan alle kanten rammelt,slager zij er wel in om aan de hand van een zestal kriteria(maatschappij-analyse,staatsbeeld, strategie, onderwerp en doel, organisatievorm en aktiemiddelen) een alleszins akseptabele vergelijking te maken van een drietal 'nieuwe sociale bewegingen', te weten de kraakbeweging, de vredesbeweging en de antokernbeweging.

Hun politieke 'konklusie', een pleidooi voor samenwerking van (klein)links met de nieuwe sociale bewegingen wijst er echter op dat zij nu juist weer aan de inhoudelijke kritiek op het parlementarisme vanuit wat bij v.d. Loo c.s. de links libertaire traditie heette voorbij gaan, ook al baseren zij hun standpunt mede op de overweging dat al die 'single issues' van de nieuwe sociale bewegingen op de een of andere manier 'gehomogeniseerd' moeten worden.

Ook Wim van Noort komt op grond van zijn studie van de kraakbeweging, verricht met een subsidie van het ministerie van onderwijs en wetenschappen, tot een dergelijke konklusie: klein links had de kraakbeweging meer perspektief moeten bieden, en: politieke partijen hebben de taak sociale bewegingen met elkaar in verbinding te brengen, zei hij met zoveel woorden tegen het Leidse universiteitsblad Mare (10.1.1985). Op grond van zijn analyse van kraakbewegingen in een viertal steden (Nijmegen, Utrecht, Den Bosch en Dordrecht) kwam Van Noort tot de konklusie dat harde akties voor de kraakbeweging *noodzakelijk* zijn om sukses te boeken. Die zouden met een effektiever opererend (klein)links niet nodig zijn.

Al wat ouder is een Engels boek over de kraakbeweging, *Squatting, the real*

story, samengesteld door Nick Wates en Christian Wolmar. Het is een boek 'van binnen uit' fraai geillustreerd en met, in het licht van de notie 'nieuwe sociale bewegingen' belangrijke relativerende bijdragen van Colin Ward *(The early squatters: Squatting from the Middle Ages to the Second World War)* en *Mark Gimson (Everybody is doing it: Squatting around the world).*
Tot slot wil ik hier de studie van Jacques Janssen en Paul Voestermans over de Nederlandse studentenbeweging, *Studenten in beweging* noemen. Helaas blijkt het vooral om de Nijmeegse studentenbeweging te gaan. Bovendien zijn de eerste ca. 200 bladzijden een verkorte versie van hun proefschrift uit 1978. Dit (historiese) deel is in dit boek uitgebreid met een verslag van 'veldonderzoek', een psychologies enquête-onderzoek dat in de jaren 1974-1976 onder Nijmeegse studenten werd gehouden. Interessant materiaal, leesbaar gepresenteerd en en passant wordt duidelijk dat er over die 'nieuwe sociale bewegingen' waar ook de studentenbeweging toe behoort (of moet ik zeggen behoorde) niet al te vroeg gejuicht moet worden. (CB)

Hans v.d. Loo, Erik Snel en Bart Steenbergen, Een wenkend perspektief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen, De Horstink Amersfoort, 1984, 247 blz. f. 24,90.
Jan Willem Duybendak en Rob van Huizen, Nieuwe sociale bewegingen in Nederland SVAG-studie 16, 149 blz. f. 13,50 (exkl. kosten, besteladres SVAG Postbus 137, Zwolle).
Wim van Noort, De effecten van de kraakbeweging op de besluitvorming van gemeentelijke overheden, COMT (RU Leiden)-uitgave nr. 15, 1984, 279 blz. , f. 17,50 (exkl. kosten, tel. te bestellen bij DSWO, 071-148333, tst. 2267).
Nick Wates en Chr. Wolmar, Squatting, the real story, Bay Leaf Books London, 1980, gebonden 240 blz. Eng.p. 11,50 (goedkopere paperback niet meer bij uitgever voorradig, hier en daar nog wel in de boekhandel).
Jacques Janssen en Paul Voestermans, Studenten in beweging, Ambo Nijmegen/Baarn, 1984, 383 blz. , f. 50,–

DE COMMUNE VAN PARIJS

Onlangs verscheen er een boekje met twee teksten van Bakoenin en Kropotkin over de Commune van Parijs (1871) waaraan de bekende oproep om de staat af te schaffen (die Bakoenin in september 1870 in Lyon deed) vooraf gaat. Van Bakoenin is 'De Commune van Parijs en de staatsopvatting' opgenomen in 1871, na de val van de Commune en vormt een fragment van 'Het Knouto-Germaanse Rijk'. Van Kropotkin is een kort artikel opgenomen - 'De Parijse Commune' - dat naar ik meen voor het eerst in 1891 in het Engels is verschenen en in 1906 in een Duitse vertaling werd verspreid.
Vanzelfsprekend is het toe te juichen dat er teksten van Bakoenin en Kropotkin worden herdrukt, maar op de manier waarop het Kronstadt Kollektief (KK) dat heeft aangepakt, valt wèl wat af te dingen. KK heeft een uitgave van de Westberlijnse anarcho-uitgeverij Libertad uit 1979 ('Die Pariser Kommune 1871') in het Nederlands vertaald, terwijl er een (betere) vertaling van de tekst van Bakoenin beschikbaar was. In de door Arthur Lehning samengestelde bloemlezing 'Michael Bakoenin, Over anarchisme, staat en diktatuur', die in 1969 bij Boucher/Den Haag uitkwam (en nadien bij Van Gennep/Amsterdam) is die tekst al opgenomen.
Wie echter niet op de hoogte is van de feitelijke gebeurtenissen in die dagen zal in dit boekje tevergeefs zoeken naar een inleiding of tekstverklaring. Voor een beter begrip van de teksten zal de lezer dus ergens anders te rade moeten gaan, bijv. het essay van Anton

Constandse over de Commune, dat opgenomen is in 'Anarchisme: inspiratie tot vrijheid' (Amsterdam 1979) of het essay van Theun de Vries over Louise Michel en de commune.
Zowel Bakoenin als Kropotkin proberen te achterhalen waarom de Commune mislukte. Samengevat komen hun opvattingen erop neer dat er ten eerste te weinig tijd was om een libertair-socialisties programma uit te werken, laat staat toe te passen, en dat ten tweede de sociale revolutie moest wachten op de politieke omwenteling in plaats van een samengaan van beide. Het is niet moeilijk om vergelijkingen te trekken tussen de Commune van 1871 en de positie van de Spaanse anarchisten in 1936. In die zin zijn beide teksten opmerkelijk, maar voor hedendaagse anarchisten hebben ze vooral historiese betekenis.
Met de Communards liep het zoals bekend slecht af. Voor zover ze niet waren afgeslacht, werden ze naar Nieuw Caledonië, bij Australië, verbannen. Eén van hen was de anarchiste Louise Michel, over wie Theun de Vries twee hoorspelen schreef. Voorafgegaan door een essay over deze militante zijn deze nu gebundeld verschenen. De Vries' afschuw van Bakoenin voor lief nemend is 'Engel in het harnas' een informatieve en met veel sympathie voor deze revolutionaire geschreven uitgave. (HR).

Bakoenin/Kropotkin, Commune van Parijs. Kronstadt Kollektief, postbus 141, Boskoop. 59 blz. f. 5,50.
Theun de Vries, Louise Michel, Engel in het harnas. Twee spelen over de Commune van Parijs. Van Gennep, Amsterdam 1984. 144 blz. f. 23,50.

DENKWEGEN

Kwamen wij van een andere planeet en moesten we in boeken over de geschiedenis van de filosofie een antwoord zien te vinden op de vraag waarom de mensheid zich de luxe van filosofiese instituten permitteert, dan zou dat antwoord moeilijk te geven zijn. Waarom zou dat ook anders zijn? Geschiedenis van de filosofie heeft evenveel zin als filosofie. Of even weinig.
In krisissituaties - en in ieder geval in de filosofie is de krisis een permanente - wordt het gemis aan oorspronkelijke filosofiese ideeën niet zelden gecamoufleerd door de uitbreiding en verzelfstandiging van onderzoek naar de geschiedenis van de filosofie.
Toch zou de bemoeienis van filosofen met de geschiedenis van hun vak er ook toe kunnen dienen om in het histories e bestand van filosofiese problemen en hun mogelijke oplossingen, een nieuw begin te vinden, een begin dat uit de geschiedenis datgene oppikt wat van nut zou kunnen zijn wanneer tegenwoordig filosofen over de prblemen van hùn tijd nadenken. Overzichtswerken zouden dan de rijkdom van de filosofiese traditie kunnen uitdiepen en voor geïnteresseerden toegankelijk maken. In een tijd waarin de filosofie een dermate besloten club is, dat ternauwernood een paar honderd ingewijden er in een idee van hebben waar het allemaal ook al weer om begonnen was, zou het van groot belang zijn dat zo'n geschiedenis vooral leesbaar geschreven werd.
Wim van Dooren heeft onlangs een opmerkelijke aanzet gegeven tot het in kaart brengen van de *denkwegen* van de nieuwere wijsbegeerte, denkwegen die niet door een niemandsland, maar dwars door onze geschiedenis lopen. Aldus presenteert Van Dooren de filosofie niet als iets vrijblijvends, maar als een kristallisatiepunt van problemen en konflikten, als een diskussieterrein, gekenmerkt door bepaalde kodes en riten. En zo hoort het ook. Het bewieroken van de filosofiese arbeid als een hogere, ver boven de diepten van het leven verheven aktiviteit, zoals nog steeds, maar al te vaak gebeurt, is slechts een intimida-

tiepoging, waarachter een zeer bepaalde filosofieopvatting schuilgaat.
Tot op heden laten filosofen, inklusief de geschiedschrijvers onder hen, dergelijke inzichten bij voorkeur verdwijnen achter een sluier van arrogantie en bombast. Of zij daarmee de filosofie een dienst bewijzen is zeer de vraag: in ieder geval is daarmee niet gezegd over wat filosofie of haar geschiedenis is ...
Deze mystificerende filosofie-opvatting leidt in historiese overzichtswerken doorgaans tot een gekanoniseerde portrettengalerij. Ook bij Van Dooren ontbreekt deze niet: in de filosofie zijn bepaalde opvattingen en posities nu eenmaal met namen verbonden. Maar, en juist dat maakt het boek van Van Dooren zeer lezenswaardig, hij laat het daar niet bij! Verheugend is dat hij nu eens niet uitgaat van een eng filosofie-begrip maar de filosofie beschouwd als een moment binnen bredere kulturele stromingen, die op hun beurt in maatschappelijke ontwikkelingen zijn ingebed èn daarop inwerken.
Misschien is het in Nederland vanzelfsprekend om in een geschiedenis van de filosofie iemand als Bakoenin behandeld te zien worden. In het Duitse taalgebied is dat in ieder geval niet zo. Hier, in de marges van de officiële filosofie, blijkt eens te meer hoe zeer filosofie en maatschappij op elkaar inwerken. Juist bij de randfiguren van de 19e eeuwse filosofie vond niet zelden een vertaling van filosofiese inzichten in politieke begrippen plaats! Maar ook al is het politieke gehalte van de filosofie aan de marges duidelijker, het centrum van de filosofie is daarom niet minder politiek. Wat minder spektakulair misschien, al was het maar omdat die filosofie veeleer een konservatieve funktie heeft.
Ook in de 20e eeuw, tot op de dag van vandaag geldt dat dikwijls vanuit die marges het centrum van de filosofie zeer goed te observeren en te beoordelen is. Daarom zou ik bij Van Dooren wel wat meer over Foucault hebben willen lezen dat de mededeling dat hij strukturalist is. En in een overzicht dat de verhouding van de filosofie tot maatschappelijke konflikten serieus neemt, hadden ook andere Franse filosofen meer - of überhaupt! - aandacht verdient: J. Derrida en J.F. Lyotard bijvoorbeeld. Want van hen kwamen immers, na die van de Frankfurters, belangrijke aanzetten tot het opnieuw doordenken van de verhouding filosofie/politiek. Maar goed, misschien zijn die bijdragen nog te recent om reeds als geschiedenis gefixeerd te worden.
De poging om het filosoferen als een maatschappelijke aktiviteit te beschouwen wordt uitstekend ondersteund door de presentatie-vorm die Van Dooren gekozen heeft. Hij geeft géén chronologies overzicht, maar deelt de geschiedenis van de filosofie in een aantal periodes in en volgt dan de ontwikkeling van het filosofies denken aan de hand van de in die periodes belangrijke thema's. Als de filosofie dat iets met zelfstandig denken te maken heeft, dan bevordert deze aanpak dat als geen andere! Biografiese en bibliografiese overzichten, voorafgaand aan elk hoofdstuk, geven zeer overzichtelijk en bruikbaar, de nodige achtergrondsinformatie.
Filosofie, schrijft Van Dooren aan het slot, moet ondanks de toenemende integratie in de samenleving, haar kritiese funktie behouden, Met het schrijven van dit boek heeft Van Dooren iets in deze richting gedaan. (PE., vert. CB)

Wim van Dooren, Denkwegen in de nieuwere wijsbegeerte. 252 pp. met register en overzichtsschema's. Van Gorcum, Assen, f. 37,50.

JURIDIES AKTIVISME

In een recent verdedigd proefschrift is ondermeer het strategies gebruik van recht onderwerp van studie geweest; zie T. Prakken, Rechtshulp en juridies aktivisme (1985). Een zekere vorm daarvan is ook het proces dat tegen de staat der Nederlanden is aangespannen inzake de plaatsing van kruisraketten. De dagvaarding, opgesteld door A.H.J. van den Biesen en P. Ingelse, is tot boekje verwerkt (uitgave Ars Aequi Libri/Nijmegen 1985, 126 blz. f. 5,--) Dat de staat der Nederlanden op vele fronten internationaal recht schendt blijkt niet alleen uit die dagvaarding, maar bijvoorbeeld ook uit de pleitnota van M.J.S. Stelling in de zaak-Spijkerman (weigering om site-wacht te lopen; pleitnota arr. krijgsraad Arnhem, 22.5.1984). Ook op geheel ander vlak aangekaart vanuit 'onverdachte' hoek schendt de staat der Nederlanden internationaal recht. Zo wijst B.H. ter Kuile, buitengewoon hoogleraar Europees institutioneel recht, in zijn onlangs (21.2.1985) gehouden intreerede aan de juridiese fakulteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam, op schending van enkele artikelen uit het EEG-verdrag, inzake steunverlening (voor 200 miljoen gulden) aan de RSV. Het langs zo'n weg aankaarten van het uit de bocht vliegen van de staat zou ik het predikaat 'juridies aktivisme' niet willen onthouden (ThH)

IVAN ILLICH EN DE VROUWENBEWEGING

Vorig jaar publiceerde Ivan Illich een in feministiese kringen nogal omstreden boek, *Gender* (Pantheon, N.Y. 1983), waarvan onlangs een Nederlandse vertaling verscheen onder de titel *Man/vrouw, geslacht en sekse.*
Ook in Nederland blijkt dit boek 'omstreden', hoewel, dat is misschien is dat nog te veel eer voor Illich, gegeven de, voor zover ik heb kunnen nagaan, unanieme afwijzing van zijn stellingen door feministes.
Wat Illich beweert is dan ook niet gering: door het streven naar gelijkheid binnen onze seksistiese maatschappij bereikt de vrouwenbeweging precies het tegendeel van wat zij voor ogen heeft: een kwantitatieve èn kwalitatieve toename van het seksisme, ten nadele van de vrouw wel te verstaan.
Opnieuw hanteert Illich aldus het 'omkeerperspektief' waardoor hij zo bekend is geworden. In *Ontscholing van de maatschappij* (Ned. vert. 1972) stelde hij dat het moderne, verplichte onderwijs onmondige mensen oplevert, terwijl hij in *Het medisch bedrijf* (Ned. vert. 1975) aantoonde dat de westerse geneeskunde een bedreiging voor de gezondheid vormt. Nu moet het feminisme het ontgelden ...
Kruciaal in Illrich's betoog is het onderscheid dat hij, in navolging van de Engelse sociologe Ann Oakley, maakt tussen *geslacht* (Eng. gender, Lat. genus) en *sekse*. Met sekse worden de uiterlijke, lichamelijke verschillen tussen mannen en vrouwen aangeduid, terwijl geslacht alle verschillen omvat die binnen een bepaalde kultuur aan het sekse-verschil gekoppeld worden: "het geslacht treft men aan in elke stap, elk gebaar, niet alleen tussen de beneb", aldus Illrich (p.40).
De waarneming dat ondanks meer dan honderd jaar vrouwenstrijd de ekonomiese diskriminatie van de vrouw niet wezenlijk is veranderd vormt het vertrekpunt van zijn analyses. Hij vraagt zich namelijk af of die ongelijkheid binnen de westerse maatschappij wel opgeheven *kan* worden. Illich meent van niet: de ekonomie is intrisiek seksisties (p. 13). Hij illustreert deze stelling door het westerse maatschappijtype te vergelijken met maatschappijen uit heden en verleden waar het geslacht de wereld indeelt in *komplementaire mannen- en vrouwenwerelden.* Deze komplementeriteit is in de

moderne maatschappij verdwenen, mannen en vrouwen zijn elkaars *konkurrenten* geworden, in onze *unisexmaatschappij* strijden zij om dezelfde *schaarse* zaken, en juist deze konkurrentie maakt discriminatie mogelijk.
Helaas laat Illich na aan te tonen waarom nu juist vrouwen in deze strijd aan het kortste eind trekken: "De voornaamste reden voor deze zelfopgelegde beperking ligt in de overtuiging dat een bevredigend antwoord een konkrete filosofie van het geslacht nodig heeft - en die moet nog geschreven worden. Maar zou ik ooit een poging ondernemen om uit te leggen waarom het verlies van geslacht vrouwen *noodzakelijkerwijs* nog meer treft dan mannen, dan zou ik mijn speurtocht beginnen met een analyse van de duidelijke en onderscheiden uitwerking die een dwingend opgelegde geslachtloze omgeving heeft op het lichaam van man en vrouw" (pp. 72-73). Nu moeten zijn lezers het dus zonder die konkrete filosofie doen en dat betekent m.i. dat er een fundamentele schakel in zijn betoog ontbreekt. Tenslotte zou hij aktivistes van de vrouwenbeweging pas kunnen overtuigen van de zinloosheid van hun strijd als hij ook daadwerkelijk kon aantonen dat die strijd *noodzakelijkerwijs* zinloos is.
Een ander probleem betreft het feit dat Illich niet echt een alternatief aanreikt (ook al is dat verwijt niet zo principiëel als sommigen menen!) "Ik kan geen strategie aanbieden. Ik weiger te spekuleren over de mogelijkheden van een remedie, wat die ook mag zijn", verzucht Illrich, om te besluiten met "... het sterke vermoeden dat het mogelijk is een eigentijdse levenskunst te herwinnen, mits wij ons het dubbele getto waarin wij als ekonomies neutrale wezens leven, helder en onvoorwaardelijk bewust maken, en dit besef ons er toe brengt aan de gerieflijkheden van de ekonomiese sekse te verzaken. Op zo'n leven is hoop wanneer wij de sentimentaliteit afzweren en openstaan voor het onverwachte" (p. 105)
Toch heeft Illich meer strategie gesuggereerd dan hij zich hier realiseert. Zo schrijft hij in het eerste hoofdstuk dat het seksisme alleen bestreden kan worden ten koste van ekonomiese inkrimping (p. 16). In feite legt hij zelfs een dwarsverbinding tussen twee 'nieuwe sociale bewegingen' de vrouwenbeweging en de milieubeweging: "Tot nu toe zijn er twee dwingende beweegredenen die ons aanzetten een beleid van negatieven te steunen: de aantasting van het milieu en de paradoxale kontraproduktiviteit. Nu dringt een derde motief: negatieve groei is noodzakelijk om het seksisme een halt toe te roepen" (p.17).
"Illich misbruikt vrouwen in zijn strijd tegen de industriële maatschappij" luidde het oordeel van Annegreet van Bergen in *Opzij* (febr. 1985). Illich zou volgens haar met zijn idealisering van het geslacht "terug willen naar de oudheid". Deze laatste kritiek is niet terecht: ook Illich beseft dat "het rijk van het geslacht wellicht voorgoed verdwenen is" (p. 12). Bovendien zou een 'herinvoering' van het geslacht binnen een marktekonomie vermoedelijk ook voor Illich geen oplossing zijn. Een fraai voorbeeld hoe zo iets kan werken is de televisie in Egypte: vrijwel volledig in vrouwenhanden ... omdat de televisiemaatschappij slechter betaalt dan de radio en de schrijvende pers. Anderzijds kan ekonomiese inkrimping alleen, zoals Illich voorstelt, evenmin een remedie zijn. Voor zover hij de vrouwenbeweging terecht verwijt 'meer van hetzelfde' te realiseren is het probleem van het seksisme ook niet op te lossen door 'minder van hetzelfde' te bepleiten.
Ondanks deze inderdaad fundamentele tekortkomingen schreef Illich een belangwekkend boek, dat zeker niet 'anti-vrouw' is. Veroordelingen als die van Alice Schwarzer in *Emma* (nov. 1983) 'de paus kan trots op Illich zijn'

zijn op niets gebaseerd. Tenslotte draagt Illich argumenten te over aan die pleiten voor zaken als vrouwencafé's, vrouwenboekhandels, e.d. Of moet je daar nu juist weer tegen zijn? (CB)

Ivan Illich, Man/vrouw, geslacht en sekse. Ambo/Baarn 1984. 195 blz. f. 29,50.

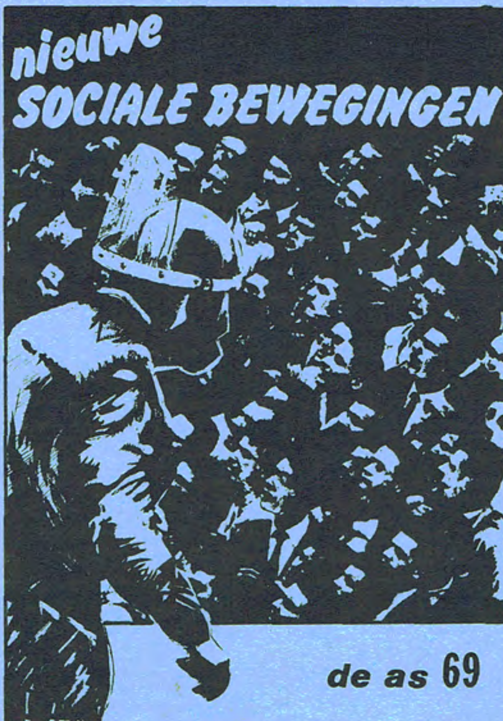
ORTTISME

Met het klimmen der jaren doet Roel van Duijn steeds meer denken aan Felix Ortt, de vooroorlogse christen-anarchistiese filosoof. Ortt was één van de initiatiefnemers van de tolstojaanse kolonie in Blaricum en redakteur/uitgever van verscheidene christen-anarchistiese bladen, maar niet in de laatste plaats geinteresseerd in parapsychologie, spiritisme, vegetarisme en natuurgeneeswijzen. In een gedenkboek dat in 1936 verscheen, schreef de homeopatiese arts Hettema (die zich nadien in de rangen van de SS zou scharen) dat Ortt 'geen school' had gemaakt. Nu, een halve eeuw later, valt dat echter te betwijfelen.
Ook Roel van Duijn kombineert in toenemende mate anarchistiese ideeën met flarden antroposofie, oosterse mystiek en westers christendom. Aan uitgerekend de meest kille variant van het christendom, het Calvinisme, besteedt Roel van Duijn in zijn nieuwste boekje aandacht, en wel in de persoon van Abraham Kuyper, de afgod van de gereformeerde kleinburgers, maar door de arbeiders gehaat vanwege zijn wurgwetten na de Spoorwegstaking van 1903. De andere hoofdfiguur in dit boekje is de literator, arts en psychoanalytikus Frederik van Eeden, die vooral bekend is geworden door Walden, de mens- en milieuvriendelijke kolonie in Bussum.
Aan beiden ontleent Roel van Duijn enkele gedachten over organiese samenhangen ('Moeder Aarde'). Toegevoegd is een hoofdstuk over de beweging, het netwerk van, veelal 'groene' bedrijfjes, waar het beginsel van zelfbeheer wordt gepraktiseerd. Maar of men daar nu dagelijks de geschriften van Van Eeden, laat staan Kuyper leest ? (HR)

Roel van Duijn, Voeten in de aarde. De eco-crisis en onze erfenis van Abraham Kuyper en Frederik van Eeden. Verkenningen in organische en organistische filosofie. Meulenhof Amsterdam 1984. f. 18.50.

RECENT VERSCHENEN.

Opnieuw zijn er de afgelopen maanden weer enige publikaties verschenen die de geschiedenis van het anarchisme in Nederland verder in kaart brengen.
Pszisko Jacobs schreef over de VJO, de Vrije Jeugdorganisatie die van 1935 tot 1940 bestond (Utrechtse Pedagogische Cahiers nr. 5/1984, te bestellen via 030 - 534880).
Peter Ebbes schreef een doktoraalskriptie over Jo de Haas (1897-1945), te bestellen via 033 - 631477.
En Andre Bentlage, Arie Hazekamp en J.H.Jansen schreven een kandidaatsskriptie over de anarchistiese maatschappijkritiek, (deels) gebaseerd op artikelen uit DE AS 1976-1981 (te bestellen via Oude Groenewoudseweg 176, Nijmegen.
In een volgende aflevering van DE AS komen we uitgebreider op deze publikaties terug.
(HR).

Prijs van dit nummer *f. 4.95*